

ACADEMIA ROMÂNĂ
ȘCOALA DE STUDII AVANȘATE A ACADEMIEI ROMÂNE
ȘCOALA DOCTORALĂ ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT

Diplomația religioasă postbelică.
Bisericile Ortodoxe și relațiile internaționale
- continuități, permanențe, rupturi.

De la Conferința panortodoxă de la Moscova (1948)
la Sfântul și Marele Sinod din Creta (2016)

(REZUMAT)

Conducător de doctorat:
CS I dr. Mihai-Cristian VASILE

Student-doctorand:
Ion-Dragoș VLĂDESCU

Cuprins

Abrevieri.....	5
Introducere.....	9
Motivația alegerii temei	9
Noutatea, actualitatea, importanța temei	10
Așezarea temei în contextul cercetărilor științifice în domeniul Istoriei și în context inter- și intradisciplinar (istoriografia problemei).....	13
Prezentarea rezultatelor cercetărilor anterioare referitoare la tema aleasă	30
Formularea obiectivelor principale ale lucrării	44
Prezentarea metodologiei de cercetare, justificarea metodelor alese și sursele folosite	46
Schițarea rezultatelor așteptate.....	58
Indicarea limitelor cercetărilor efectuate/elaborării tezei (justificarea modalităților alese, lipsa accesului la unele surse de arhivă sau bibliografie de referință, particularitățile condițiilor de cercetare etc.)	63
Elementele de inovație sub aspectul surselor, interpretării și metodologiei	70

Capitolul 1

Toate drumurile duc la Moscova.

Pregătiri pentru reconfigurarea postbelică a lumii ortodoxe

I.1. Ortodoxia sub tutelă sovietică „faza 1”: „Renașterea controlată” a Bisericii Ortodoxe Ruse sub Stalin (1943-1945)	72
I.1.1. Restabilirea patriarhatului și rolul <i>Consiliului pentru Afacerile Bisericii Ortodoxe Ruse</i> (1943)	73
I.1.2. Soborul sau Sinodul local al Bisericii Ortodoxe Ruse, alegerea patriarhului Alexei I și diplomația vizibilității	86
I.1.3. Moscova 1945 – între canoane și <i>realpolitik</i>	96
I.2. Diplomație religioasă între Răsărit și Apus	108
I.2.1. Între Kremlin și Londra <i>via</i> Canterbury: primele schimburi de vizite bisericești (1943-1945).....	108
I.2.2. Legitimarea internă (reconstrucție simbolică și operațională) <i>vs.</i> externalizarea influenței (diaspora rusă, contacte inter-ortodoxe)	123
I.2.3. Alinierea discursului religios la priorități de stat (anti-Vatican, anti-Occident)....	131

Capitolul 2
Lumea ortodoxă post-1945.
Premisele politico-diplomatice

II.1. Supraviețuire prin negociere: cazul Patriarhiei Ecumenice ca obiect al diplomației internaționale	136
II.1.1. De la Constantinopolul târziu la ordinea postbelică: continuități și rupturi....	136
II.1.2. Între Fanar și Moscova: ecuația influenței asupra Patriarhiilor Orientale.....	152
II.1.3. Geopolitica succesiunii la Fanar: între Atena, Ankara și Washington (1947-1948)	162
II.2. Autocefalii sub asediu. Bisericele Ortodoxe între tradiție canonică și reconfigurare politică în Europa postbelică (1945-1947): cazul BOR	172
II.2.1. Bisericele Ortodoxe din Balcani în sfera de influență sovietică	172
II.2.2. Biserica Ortodoxă Română sub presiunile sovietice: ce indică rapoartele americane din 1945?	180
II.2.3. Rezistență prin diplomație și costurile subordonării	185

Capitolul 3
Moscova: „Fortăreața întregii Ortodoxii”.
Între Orient și Balcani sub influența URSS

III.1. Ortodoxia sub tutelă sovietică faza 2: proiecția externă (1945-1948)	193
III.1.1. Vizitele patriarhului Alexei în Orientul Mijlociu (1945): între influență și obediență	201
III.1.2. Patrimoniul rusesc în Palestina și arhitectura juridică: revendicări, instrumentare diplomatică și interfețe bisericești.....	206
III.1.3. Receptare regională și bilanț (1945-1948): Egipt și Siria, ecouri occidentale și eficacitatea limitată a demersului.....	212
III.2. Ortodoxie și geopolitică în lectura diplomaților francezi și americani	212
III.2.1. Reapariția Patriarhiei Moscovei ca actor extern: primele reacții occidentale (1945-1946)	212
III.2.2. Franța vs. SUA: surse, metode și evaluări despre „soft power”-ul religios sovietic (1947)	214
III.2.3. Instrumentalizarea religiei în Orientul Mijlociu și consecințele geopolitice (1947-1948), până la Conferința de la Moscova.....	218

Capitolul 4
Diplomația religioasă și Războiul Rece.
Poziționarea Occidentului și formarea blocurilor

IV.1. Conferința de la Moscova: noul „front” ortodox împotriva „imperialiștilor anglo-americani”	222
IV.1.1. Context.....	224
IV.1.2. Teme, delegați.....	249
IV.1.3. Ecouri.....	258
IV.2. Apărarea primatului onorific și restabilirea echilibrului spiritual al Ortodoxiei ...	273
IV.2.1. Alegerea patriarhului Athenagoras (1948-1949).....	273
IV.2.2. De la unitate „dirijată” (<i>Moscova I</i>) la redobândirea echilibrului sinodal panortodox (<i>Rhodos I-III</i> și <i>Chambesy I-VI</i>)	282
IV.2.3. Sfântul și Marele Sinod din Creta (2016)	285

Capitolul 5
La porțile Cezarului.
Culte din România și revalidarea Clauzei
pentru națiunea cea mai favorizată (1987).
Studiu de caz

V.1. Ministerul Afacerilor Externe și Departamentul Cultelor: coordonarea politico-diplomatică a unei misiuni externe a cultelor din România (SUA, 1987)	289
V.1.1. Cadrul diplomatic al discuțiilor premergătoare trimiterii delegației.....	291
V.1.2. Mandatul și componența delegației.....	295
V.1.3. Pregătirea și obiectivele declarate ale vizitei	297
V.2. Desfășurarea și impactul vizitei efectuate de cultelor religioase	299
V.2.1. Rezultatele vizitei și reflectarea acestora în presa americană	299
V.2.2. Ecouri și evoluții în a doua parte a anului 1987	304
V.2.3. Securitatea și Clauza națiunii celei mai favorizate: implicații diplomatice pentru România	306
Concluzii finale	310
Bibliografie	325

Diplomația religioasă postbelică.
Bisericile Ortodoxe și relațiile internaționale
- continuități, permanențe, rupturi.

De la Conferința panortodoxă de la Moscova (1948)
la Sfântul și Marele Sinod din Creta (2016)

REZUMAT

Noutatea, actualitatea, importanța temei

Tema diplomației religioase în lumea ortodoxă nu este cu totul nouă, însă interesul sistematic al cercetătorilor față de acest subiect s-a conturat abia în perioada recentă. În acest context, teza de față își propune să ofere o contribuție modestă la înțelegerea unor mecanisme și acțiuni din sfera politicii externe, care se desfășoară adesea departe de spațiul public, în discreția negocierilor purtate în spatele ușilor închise. Demersul se înscrie astfel, fie și într-o manieră limitată, în efortul de a răspunde unei observații formulate de gânditorul francez Jean-Claude Eslin, potrivit căreia modelul răsăritean al relației dintre politică și religie rămâne, în spațiul intelectual occidental, deopotrivă insuficient cunoscut și adesea interpretat prin grile conceptuale mai puțin adecvate specificului său istoric și instituțional.

Această realitate contrastează cu tradiția multiseculară – prezentă și în lumea ortodoxă – a interacțiunilor dintre factorul religios și cel politic în sfera relațiilor internaționale. Este adevărat că diplomația papală a atras, de departe, cea mai mare parte a interesului cercetării istorice, iar literatura de specialitate reflectă din plin această orientare, îndreptățită de altfel.

Cu toate acestea, *noutatea lucrării de față* poate fi apreciată prin cel puțin trei considerente. În primul rând, abordarea este diferită de cea a studiilor anterioare: analiza include majoritatea Bisericilor Ortodoxe autocefale, fără a se limita la cazul unei singure instituții. În al doilea rând, izvoarele primare studiate, în mare parte recent declassificate în ultimele două decenii, aduc informații inedite care conferă prospețime analizei istorice și, în anumite cazuri, rescriu capitole mai puțin cunoscute ale istoriei pentru publicul larg. În al treilea rând, folosirea a cel puțin cinci surse arhivistice externe (SUA, Marea Britanie, Franța, Elveția și Grecia), alături de surse interne și de documente ale unor organizații

internaționale (Consiliul Mondial al Bisericilor – CMB, Organizația Națiunilor Unite – ONU), a urmărit creșterea acurateții reconstrucției evenimentelor. Suprapunerea documentară, deși anevoioasă, contribuie la cristalizarea unei analize mai solide a evenimentelor și situațiilor care marchează diplomația religioasă ortodoxă în perioada postbelică.

Actualitatea și importanța temei derivă din creșterea vizibilității instituțiilor religioase, atât în sfera publică, cât și pe plan internațional, în ultimele trei decenii. Aceasta reflectă, pe de o parte, libertatea tot mai mare de care se bucură multe dintre Bisericile Ortodoxe studiate, anterior aflate sub control strict al autorităților statale, și, pe de altă parte, procesul accelerat de globalizare, care, pe lângă efectele sale pozitive, a contribuit și la intensificarea secularizării în lumea ortodoxă (diluarea valorilor tradiționale, sărăcirea spirituală etc.), trăsături definitorii ale epocii moderne. În aceste condiții, trecerea Bisericilor de la statutul de „actori sociali” – adesea instrumentalizați sau tolerați – la acela de parteneri instituționali inteligenți, integrați și vocali la nivel internațional, subliniază relevanța și necesitatea acestei cercetări.

Pentru a înțelege complexitatea acestor evoluții, este necesar să privim în perspectivă istorică. Diplomația religioasă în spațiul ortodox – principala preocupare a cercetării noastre – a evoluat, în perioada studiată, sub influența unui context geopolitic aflat în permanentă schimbare, precum și a unui dinamism intern al Bisericilor Ortodoxe, marcat de crize și provocări constante. Diferențele semnificative dintre țările analizate sporesc relevanța acestui studiu, ilustrând modul în care contextul local și internațional interacționează.

În arena istoriei contemporane, **URSS/Rusia** s-a consolidat din nou ca putere ortodoxă cu tendințe imperialiste, combinând mesajul religios universalist cu interesele sale naționale (vezi teoriile privind „Moscova – a treia Romă” și „Russkii mir” / „Lumea rusă”). În contrast, **Grecia și Patriarhia Ecumenică** și-au asumat rolul de mediatori strategici și, uneori, de avangardiști ai dialogului interortodox și intercreștin. Atena a beneficiat de puterea intelectuală și prestigiul profesorilor de teologie greci, de forța sa diplomatică și de poziția geografică, care i-au permis să urmărească îndeaproape situația din Orientul Mijlociu (inclusiv comunitățile de greci și păstorii acestora din scaunele patriarhale ortodoxe din Turcia, Palestina/Israel, Siria și Egipt) și să-și dezvolte relațiile cu cercurile de putere din America de Nord. Constantinopolul a mizat pe autoritatea morală derivată din rădăcinile sale istorice, menținând în același timp legături solide cu sfera de influență occidentală, cu figura centrală a patriarhului ecumenic Athenagoras I (Spyrou) în perioada analizată.

România, tradițional echilibrată, a urmat o cale de mijloc între Est și Vest, fără pretenții expansioniste. Totuși, politicile religioase din anii 1948 au fost puternic influențate de deciziile sovietice, afectând atât Biserica Ortodoxă, cât și preoții și mireni ai altor culte religioase (vezi cazurile Bisericilor Romano- și Greco-Catolice). În ciuda acestor constrângeri, România a devenit un vector important de dialog panortodox, trimițând delegați la toate adunările panortodoxe și contribuind decisiv la consolidarea și dezvoltarea relațiilor interortodoxe.

În același timp, **Serbia/Iugoslavia și Bulgaria** au oscilat între loialitățile panortodoxe și afirmarea propriei autocefalii. Toate aceste evoluții s-au desfășurat sub presiunea sovietică, vizibilă în organizarea „frontului” panortodox în anii 1947-1948 (*Moscova I*). Ulterior, procesul panortodox a continuat sub conducerea canonică a Patriarhiei Ecumenice, trecând prin etape semnificative: începutul anilor 1960 (*Rhodos I*), 1986 (*Chambésy IV*), depășirea blocajelor din anii 1990, maturizarea în primul deceniu al anilor 2000 (*Chambésy V*) și consolidarea la începutul anului 2016, cu *Synaxa tuturor Întâistătorilor ortodocși din lume* din ianuarie 2016 la Chambésy, Elveția, care a precedat *Creta I* cinci luni mai târziu.

În ciuda diferențelor și neînțelegerilor apărute de-a lungul timpului, toate Bisericile Ortodoxe împărtășesc aceeași doctrină și aceeași învățătură de credință, statornicită la primele șapte Sinoade Ecumenice (secolele IV-VIII), și respectă cu strictețe tradiția patristică și canonică bimilenară. Această unitate a permis cooperarea în momente cruciale, de la formularea de rezoluții comune în cadrul Mișcării Ecumenice, până la întrunirile panortodoxe. În același timp, fiecare Biserică a trebuit să răspundă provocărilor modernității și secularizării, căutând să-și mențină relevanța publică, iar diplomația religioasă s-a dovedit a fi un instrument esențial în acest proces.

Conceptul și dinamica diplomației religioase

Cercetarea de față nu este o istorie a diplomației propriu-zise, ci mai degrabă o istorie a unui tip de relații externe speciale, în care actorii sunt deopotrivă personalități și instituții religioase, precum și lideri politici, diplomați și instituții naționale sau internaționale. Analiza pune accent pe evidențierea intereselor reciproce și pe politicile care le însoțesc.

Având în vedere că diplomația religioasă reprezintă intersecția dintre sfera religioasă și practica relațiilor internaționale, aceasta poate fi privită ca ansamblul mecanismelor prin care un stat sau o instituție religioasă utilizează factorul religios în acțiuni de politică externă

(inclusiv în cooperarea cu organizații sau instituții internaționale), fie pentru promovarea sau apărarea intereselor proprii, fie pentru medierea conflictelor. În altă ordine de idei, acest tip de diplomație implică valorificarea resurselor instituționale, a ideilor (principiilor morale, îndemnurilor biblice etc.) și a simbolurilor religioase drept instrumente de *soft power*, și, mai recent, chiar de *sharp power*, în relațiile internaționale.

Trebuie menționat, de asemenea, că literatura de specialitate folosește și alte expresii pentru a desemna acest fenomen, precum „diplomație bazată pe credință” (*faith-based diplomacy*), „diplomație divină” (*divine diplomacy*), „diplomație confesională” (*confessional diplomacy*), „diplomație ecleziastică” (*ecclesiastical diplomacy*) sau „diplomație papală” (*papal diplomacy*).

Din punct de vedere conceptual, diplomația religioasă se leagă de diplomația culturală și de cea publică, evidențiind rolul actorilor religioși în dialogul dintre națiuni și în apropierea acestora. Analiștii relațiilor internaționale contemporane subliniază că revitalizarea religiei în spațiul public și ascensiunea sa continuă în arena internațională, în special după Războiul Rece, readuc în prim-plan *soft power*-ul derivat din valorile spirituale în politică.

Majoritatea studiilor de istorie a Bisericilor Ortodoxe arată că, după al Doilea Război Mondial, acestea urmează o traiectorie comună (cu mici excepții, precum Grecia și patriarhiile ortodoxe orientale): de la supunere forțată și izolare în anii staliști, la emancipare și reafirmarea vocației lor misionare după 1989. La finalul acestei perioade, lumea ortodoxă se află din nou într-un punct critic: dacă Sinodul din Creta (2016) reprezintă apogeul unei tendințe de unitate, anii imediat următori readuc noi rupturi, cum este cazul conflictului legat de Ucraina între Constantinopol și Moscova.

În *sens geopolitic și cultural*, lumea ortodoxă desemnează ansamblul țărilor și comunităților în care creștinismul ortodox (de tradiție răsăriteană) constituie religia majoritară sau factorul identitar central. Acest areal – regăsit în Europa de Est și Balcani, extins către Eurasia și Orientul Mijlociu prin comunitățile diasporale și prin patriarhiile istorice (Constantinopol, cu sediul în cartierul Fanar din Turcia; Ierusalim, Palestina/Israel; Antiohia, cu sediul în Damasc, Siria; și Alexandria, cu sediul în Alexandria, Egipt) – se prezintă ca o entitate aparte, nu ca un monolit, definită de moștenirea istorică și spirituală care fundamentează etosul lumii ortodoxe, de structurile bisericești interconectate și de percepția unei solidarități spirituale ortodoxe, atât în interiorul comunităților, cât și la nivel extern.

Privită instituțional, lumea ortodoxă se cristalizează în jurul unei familii de Biserici autocefale (care se conduc singure, deplin autonome), independente administrativ, dar aflate în comuniune de credință și respectând aceleași norme canonice (corpus juridic comun). Nu există un centru unic de putere echivalent papalității; principiul de conducere este cel al *sinodalității*, prin adunarea episcopilor titulari, sub protia (conducerea) unui protos sau a unui Întâistătător (de regulă patriarh), deciziile fiind luate prin consens. La nivel panortodox, patriarhul ecumenic de la Constantinopol este recunoscut drept *primus inter pares* („primul între egali”) de către toți întâistătătorii ortodocși. Aceasta îi conferă un rol onorific de inițiativă și coordonare, vizibil în eforturile de convocare a conferințelor panortodoxe din secolul al XX-lea, menite să refacă unitatea panortodoxă.

Patriarhul ecumenic exercită astfel un primat de onoare, care legitimează multe dintre demersurile Patriarhiei Ecumenice, inclusiv emiterea *tomosului sinodal* sau *decizia de recunoaștere* a unei Biserici Ortodoxe ca autocefală, aspect sensibil în relațiile interortodoxe și frecvent dezbătut în cadrul procesului panortodox. În dialogurile sale celebre cu teologul francez ortodox Olivier Clément, publicate la sfârșitul anilor '60, patriarhul Athenagoras clarifică această poziție de coordonare și prezidare, subliniind echilibrul între autoritate morală și principiul sinodalității.

După anul 1945, peste lumea ortodoxă cade Cortina de Fier, influențând profund dinamica sa geopolitică. Țări cu majoritate ortodoxă, precum România, Bulgaria și Serbia (în cadrul Iugoslaviei socialiste), intră în sfera de influență sovietică, în timp ce Grecia rămâne sub influența occidentală. Această ruptură politică generează și o falie religioasă: Bisericile Ortodoxe aflate sub regimuri comuniste se aliniază politicii guvernelor lor, în timp ce Bisericile din „lumea liberă” (Patriarhia Ecumenică, Bisericile Greciei și Ciprului, diaspora din Occident) încearcă să mențină libertatea religioasă și tradiția canonică, în condiții dificile, lipsite de o solidaritate panortodoxă efectivă.

Din acest context istoric complex, lucrarea se concentrează asupra unui singur aspect – poate cel mai important – prezent în preocupările de politică externă ale tuturor Bisericilor Ortodoxe și ale autorităților politice. Acest aspect vizează *discuțiile și interacțiunile legate de procesul sinodal panortodox*, care marchează mijlocul secolului al XX-lea (1948, *Moscova I*) și începutul secolului al XXI-lea (2016, *Creta I*). Prin procesul sinodal panortodox înțeleg eforturile bisericești și diplomatice depuse de țările cu populație majoritar ortodoxă pentru întrunirea unui Sfânt și Mare Sinod (Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος) al Bisericilor Ortodoxe, cel mai înalt for ale cărui decizii se iau prin consens și devin universal valabile pentru întreaga Ortodoxie.

Pentru delimitarea cercetării, această analiză se circumscrie intervalului 1943-1961, care coincide cu restabilirea patriarhatului rus (4 septembrie 1943) și cu prima conferință panortodoxă (24 septembrie – 1 octombrie 1961). Aceste momente se leagă direct de evenimentele considerate puncte culminante în procesul sinodal: *Conferința panortodoxă de la Moscova* (1948), rădăcinile căreia se află în eforturile sovietice de a instrumentaliza Biserica Ortodoxă Rusă, începând cu 1943 (vizita la Moscova a delegației Bisericii Angliei) și continuând cu „pelerinajul” patriarhului Alexei în Orientul Mijlociu în 1945; și *Sfântul și Marele Sinod din Creta* (2016), a cărui origine se află în efortul patriarhului ecumenic Athenagoras, ctitorul procesului sinodal panortodox modern, început cu prima conferință panortodoxă de la Rhodos (1961, Grecia).

Studiile publicate pe acest subiect sunt, în mare parte, de natură teologică, cu câteva excepții recente. În acest context, cercetarea noastră se concentrează mai degrabă pe dimensiunea politică: organizarea, participanții și discuțiile teologice sunt abordate doar conjunctural, în timp ce accentul cade pe raporturile Bisericilor cu autoritățile laice și pe susținerea diplomatică care facilitează atingerea obiectivelor fiecărei Biserici, unele dintre acestea reflectând interese mai largi ale guvernelor respective.

Obiectivele principale ale lucrării

Principial, cercetarea urmărește prezentarea fidelă a adevărului istoric, un demers esențial pentru a contracara falsificările trecutului, prin distorsionare, omitere sau părtinire, precum și instrumentalizarea sa în scopuri manipulative, fie prin mituri identitare, fie prin propagandă. Analiza menține permanent în atenție raportul dintre prejudecăți și realitatea istorică, adică distincția dintre percepții formate înainte de cunoașterea faptelor – opinii preconcepute, generalizări sau simplificări – și cunoașterea fundamentată pe surse și metode științifice, o relație complexă, tensionată, dar indispensabilă în înțelegerea trecutului.

Cercetarea nu pretinde să ofere răspunsuri definitive sau absolute; multe dintre probleme necesită documentări suplimentare. Printr-o abordare autocritică, rezultatele sunt constant chestionate și reinterpretate pentru a extrage sensuri istorice solide, veridice, bazate pe fapte și circumstanțe.

Interesul central al lucrării nu se limitează la mecanismele prin care statele sau Bisericile Ortodoxe utilizează factorul religios în politica externă. Accentul se pune mai ales pe interacțiunile directe dintre cele două sfere, precum și pe relațiile care implică organizații

sau instituții internaționale – religioase sau laice – în vederea promovării sau apărării intereselor și medierii conflictelor.

Din acest punct de vedere, teza are ca *obiectiv principal* reconstituirea cadrului istoric al cooperării panortodoxe în perioada 1943-1961, proces care implică toate Bisericile Ortodoxe, precum și instituțiile diplomatice ale țărilor cu populație majoritar ortodoxă.

Cercetarea urmărește, de asemenea, *cinci obiective secundare*: evidențierea influenței instituțiilor religioase asupra politicii externe a țărilor vizate, inclusiv prin consilierea liderilor politici; analiza modului în care Bisericile își asumă, voluntar sau sub presiune, rolul de susținători ai relațiilor diplomatice clasice; definirea lor ca actori autonomi în relațiile interortodoxe; examinarea implicațiilor derivând din calitatea de custode al patrimoniului religios și cultural național, valorificat și în plan diplomatic; și evaluarea impactului evenimentelor și inițiativelor internaționale – congrese teologice, ajutoare umanitare regionale – asupra climatului relațiilor externe.

Analiza confirmă *ipoteza cercetării*: relațiile strânse sau conflictuale dintre Biserică și Stat modelează în mod semnificativ acțiunile de politică externă. Acestea se poziționează în arena internațională ca actori relevanți, cu o agendă geopolitică implicită, nefiind însă întotdeauna clar definită, și cu capacitatea de a influența dinamica relațiilor interstatale și interortodoxe.

Metodologia de cercetare, justificarea metodelor alese și sursele folosite

Deși subiectul reflectă un grad ridicat de interdisciplinaritate, cercetarea respectă metodele și rigorile studiului istoric. Sursele au fost analizate critic, aplicând multiperspectivismul și suprapunând documente din arhive diferite, iar evenimentele semnificative au fost contextualizate și interpretate în baza datelor disponibile.

Teza adoptă un discurs istoric ce combină elemente de istorie socială și culturală pentru a cunoaște și interpreta trecutul prin prisma contextului integrant și integrator, în acord cu teoria relațiilor internaționale a lui Jean-Baptiste Duroselle. Cercetarea reconstruiește „canonul narativ” al perioadei postbelice, subliniind cronologia evenimentelor, biografiile principalelor personalități și temele care au modelat diplomația religioasă și politica externă a statelor ortodoxe. Analiza depășește simplul narativ factologic, integrând structuri, mecanisme social-istorice și, acolo unde datele permit, interpretări contextuale, utilizând, într-un cadru limitat, instrumentarul metodologic interdisciplinar și metoda deductivă.

Din punct de vedere metodologic, întrunirile panortodoxe au fost codificate printr-un sistem propriu, bazat pe locul desfășurării și numărul consecutiv în succesiune, indiferent de tip sau format (*Moscova I, Rhodos I* etc.). Sistemul, diferit de cel utilizat frecvent în literatura secundară, permite evitarea parantezelor explicative excesive privind diferențele terminologice. Au fost incluse numai întrunirile cu caracter decizional, fiind excluse comisiile pregătitoare și speciale datorită rolului lor tehnic.

În privința *surselor* folosite am explicat succint literatura secundară relevantă pentru subiect, în subcapitolul dedicat stadiului cercetărilor, la care se adaugă multe alte lucrări de specialitate sau studii științifice. Aceste resurse bibliografice le-am studiat în bibliotecile din țară (Biblioteca Academiei Române, Biblioteca Centrală Universitară „Carol I” din București, Biblioteca Sfântului Sinod, Biblioteca Institutului de Istorie „N. Iorga” al Academiei Române, Biblioteca Institutului Diplomatic Român de pe lângă Ministerul Afacerilor Externe), dar și din străinătate (British Library și Lambeth Palace Library din Londra [Marea Britanie], Bibliotecile ONU și Consiliului Mondial al Bisericilor din Geneva, Biblioteca Institutului ecumenic de la Bossey [Elveția], The Library of Congress din Washington D.C. [SUA], Bibliothèque nationale de France, sediul „François-Mitterrand” din Paris [Franța] și nu în ultimul rând Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος [Biblioteca Națională a Greciei din Atena]).

În privința *izvoarelor primare* (documente diplomatice, rapoarte, acte oficiale etc.), am studiat o serie de dosare în arhivele din țară (*Arhivele Naționale Istorice Centrale* [ANIC], *Arhiva diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe* [ADMAE]; *Arhiva personală a mitropolitului Antonie Plămădeală al Ardealului*, *Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității* [ACNSAS], *Arhiva Secretariatului de Stat pentru Culte* [ASSC]) și am efectuat câteva stagii de documentare la unele arhive din străinătate: Londra / Marea Britanie (*The Parliamentary Archives* [Palatul Westminster], *The National Archives* [Kew Gardens], *The Lambeth Palace Archives* [Lambeth, The Church of England/Biserica Angliei]; *The British Broadcasting Corporation Archive* [Reading], *The Royal Archives* [Castelul Windsor]; Geneva, Berna și Bossey / Elveția (*The United Nations Archive*, *World Council of Churches Archive* și *Swiss Federal Archives*); Washington D.C. și New York / Statele Unite ale Americii (*The National Archives and Records Administration* [NARA, College Park, Maryland] și *United Nations Archives and Records Management Section* [NY]); Paris / Franța (*Arhivele Ministerului Afacerilor Externe al Franței* / *Archives du ministère des Affaires étrangères*); Atena / Grecia (*Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe al Greciei* / Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών) ș.a.

Structura tezei

Diplomația religioasă în spațiul ortodox reprezintă un fenomen complex, influențat atât de factori seculari (regimuri politice, conflicte, tratative), cât și de factori religioși (doctrină, canoane, tradiție). Ea poate fi înțeleasă ca o practică de cooperare între Stat și instituțiile religioase în arena internațională, având scopuri precum promovarea păcii, protejarea comunităților diasporale, afirmarea identității naționale, susținerea valorilor comune sau apărarea intereselor conjuncturale.

Din acest punct de vedere, lucrarea este structurată în *cinci capitole principale*, precedate de *introducere* și urmate de *concluzii*, urmărind evoluția diplomației religioase ortodoxe postbelice, de la restabilirea patriarhatului rus sub Stalin (1943) până la prima conferință panortodoxă de la Rhodos (1961).

Capitolul 1

Primul capitol, intitulat „*Toate drumurile duc la Moscova. Pregătiri pentru reconfigurarea postbelică a lumii ortodoxe*”, analizează perioada 1943-1945, când Biserica Ortodoxă Rusă a fost reabilitată de Stalin, sub tutela statului sovietic, și transformată într-un instrument al politicii sale externe. Este analizat rolul *Consiliului pentru Afacerile Bisericii Ortodoxe Ruse* și conducerea sa „militară” (G.G. Karpov), asigurată de ofițeri ai serviciilor de securitate (NKVD, NKGB). De asemenea, sunt urmărite primele contacte inter-bisericești și inițiative diplomatice care au consolidat influența Moscovei în raport cu Occidentul, incluzând alegerea patriarhilor Serghei (Stragorodski) și Alexei I (Simanski), Sinodul local din 1945 și schimburile de vizite cu Biserica Angliei. Analiza include și aspecte mai subtile ale reconfigurării postbelice a lumii ortodoxe, bazată pe ceea ce am denumit „diplomația vizibilității” – prin care *legitimarea internă*, pe baza reconstrucției simbolice și operaționale, și *externalizarea influenței* (diaspora rusă, contacte interortodoxe etc.) permit trasarea unei „geografii a alinierii” la prioritățile sovietice, inclusiv anti-Vatican și anti-Occident.

Capitolul 2

Capitolul al doilea, intitulat „*Lumea ortodoxă post-1945. Premisele politico-diplomatice*”, extinde analiza asupra reacțiilor celorlalte Biserici Ortodoxe în perioada 1945-1947. Prima parte a capitolului evidențiază Patriarhia Ecumenică ca actor aflat sub presiune geopolitică între Ankara, Atena și Washington. Documentele diplomatice analizate reflectă competiția anglo-sovietică pentru controlul simbolic al Fanarului, plasând Patriarhia între imperativele canonice, sensibilitățile turcești și rivalitățile geopolitice. În competiția Moscova-Fanar, Moscova miza pe *recentrarea autorității* – inclusiv prin propunerea unui „sinod la Moscova” –, în timp ce Constantinopolul urmărea *reconstrucția legitimității* sale prin alegerea unui nou patriarh ecumenic și *ajustări jurisdicționale*. În pragul sărbătoririi a cinci secole de autocefalie (1448-1948), ascensiunea geopolitică a Patriarhiei Moscovei, susținută de sovietici, genera îngrijorări în ierarhia ortodoxă din Fanar. În primii ani postbelici, atât patriarhul ecumenic Veniamin I (Psomas), cât și patriarhul Maxim al V-lea (Vaportzis) nu au reușit să limiteze ambițiile expansioniste ale rușilor. Echilibrul în competiția pentru influență a început să se restabilească odată cu alegerea și instalarea patriarhului Athenagoras I (Spyrou) în 1949, reflectând transferul rivalităților politice dintre Estul comunist și Vestul democrat-liberal asupra ierarhiei ortodoxe în contextul Războiului Rece.

Partea a doua a capitolului oferă o analiză a *intereselor religioase sovietice în Balcani* și în alte state din Europa Centrală și de Est (Iugoslavia, Bulgaria, România, Ungaria). În contextul politic postbelic, Bisericile Ortodoxe au fost treptat supuse presiunilor regimurilor comuniste, influența sovietică penetrând structurile politice locale și afectând în mod progresiv autonomia Bisericilor autocefale. Această presiune a fost exercitată conform modelului stabilit la Moscova în 1943 și formalizat prin Sinodul local din 1945, prin care Moscova și-a consolidat influența, inclusiv în viața religioasă a popoarelor din Europa de Est. În finalul capitolului, am inclus un studiu de caz asupra Bisericii Ortodoxe Române (BOR), ilustrând modul în care o Biserică autocefală negociază și apără autonomia într-un context de sovietizare. În perioada 1945-1947, BOR a încercat să-și mențină independența instituțională, iar patriarhul Nicodim Munteanu a protejat autocefalia prin refuzul de a se supune presiunilor politice, evitând astfel stabilirea unui precedent de subordonare explicită care ar fi putut afecta statutul juridic al Bisericii.

Capitolul 3

Capitolul al treilea, intitulat „*Moscova: « Fortăreața întregii Ortodoxii »*”. *Între Orient și Balcani sub influența URSS*”, analizează extinderea influenței Patriarhiei Moscovei în Orientul Mijlociu (1945: Ierusalim, Alexandria, Antiohia) și în Balcani (1946: Bulgaria; 1947: România), evidențiind dimensiunea externă a politicii religioase sovietice. Accentul cade asupra modului în care patrimoniul bisericesc rus a fost utilizat ca instrument al diplomației religioase, nu doar pentru recuperarea bunurilor pierdute în urma războaielor – în special în Orientul Mijlociu – ci și pentru consolidarea unei strategii de prezență externă. Un rol important în acest proces l-au avut așa-numitele „biserici-ambasadă” ortodoxe din străinătate, în jurul cărora s-au constituit comunități etnico-confesionale stabile. Acestea au devenit treptat centre de influență în rândul emigrației ruse și, prin extensie, în societățile gazdă din Occident, având funcții comparabile, până la un anumit punct, cu cele ale institutelor culturale occidentale.

Întrucât se leagă direct de obiectivele de cercetare ale tezei, cazul Palestinei este prezentat ca studiu-model, deoarece permite documentarea detaliată a negocierilor și a modului în care diplomația occidentală a perceput aceste evoluții. În realitate, Patriarhia Moscovei a vizat un număr mult mai mare de regiuni, fiecare cu propriile particularități culturale, istorice și juridice, implicate – cu sprijinul direct al diplomației sovietice și cu aprobarea lui Stalin – într-un amplu proces de negocieri, unele dintre ele rămase nesoluționate până în prezent.

În partea a doua a capitolului este analizată aceeași dimensiune externă a politicii religioase sovietice, însă dintr-o perspectivă mai empirică, prin examinarea modului în care aceasta a fost percepută de diplomația occidentală. Analiza urmărește interpretările formulate de diplomații francezi și americani, care considerau această politică drept o formă de *soft power* religios.

Aparatul diplomatic francez, preocupat să anticipeze „intențiile posibile” și „tendențele diverse”, și sprijinit de o memorie instituțională solidă – marcată de tradiția protecției creștinilor orientali și de experiența mandatului în Siria și Liban – oferă, în anii 1945-1948, o lectură distinctă față de corespondența americană și britanică și, cu atât mai mult, față de documentele sovietice. Diplomații francezi au observat relativ devreme că, dincolo de limbajul liturgic, de pelerinaje și de invocarea patrimoniului bisericesc, se contura un interes politic clar: Kremlinul utiliza aceste elemente ca instrumente de prestigiu și influență, integrând Patriarhia Moscovei într-o strategie de legitimitate externă. În încercarea de a

înțelege statutul real al *Consiliului pentru Afacerile Bisericii Ortodoxe Ruse (CABOR)*, diplomații francezi îl comparau cu „Sfântul Sinod” din perioada țaristă, iar pe Gheorghe Karpov cu vechiul procurator al Sinodului, apreciind totodată că rolul instituției în problemele interne ale Bisericii rămânea insuficient definit și depindea în mare măsură de personalitatea patriarhului rus.

Diplomația americană aborda aceeași problemă într-un mod mai direct și analitic, încercând să formuleze concluzii clare pentru factorii decizionali. În acest sens, documentele americane subliniau că restabilirea relațiilor bisericești dintre ierarhii Bisericii Ortodoxe Ruse și cei din alte țări nu putea fi explicată exclusiv prin motivații spirituale, sugerând că autoritățile sovietice sprijineau aceste inițiative deoarece ele serveau și unor obiective politice.

Pentru a evidenția implicațiile instrumentalizării Patriarhiei Moscovei în perioada postbelică, finalul capitolului compară aceste două perspective occidentale – franceză și americană – evidențiind diferențele de interpretare privind mecanismele de influență, instrumentele utilizate și rezultatele obținute în cadrul diplomației religioase sovietice. Această comparație contribuie la înțelegerea paradigmei în care s-au înscris, în special, Bisericile Ortodoxe din Balcani, aflate în procesul de adaptare la noul context geopolitic.

Capitolul 4

Capitolul al patrulea, intitulat „**Diplomația religioasă și Războiul Rece. Poziționarea Occidentului și formarea blocurilor**”, examinează momentul 1948, marcat de *Conferința panortodoxă de la Moscova* sau *Consfătuirea Întâistătătorilor Bisericilor Ortodoxe*, în care a fost consolidat un „front ortodox” sub influență sovietică, urmată de reacția Constantinopolului și de eforturile de restabilire a echilibrului panortodox, proces încheiat simbolic cu *Sinodul din Creta* (2016).

Prima parte a capitolului se concentrează asupra inițiativei sovietice de convocare a unei reuniuni panortodoxe la Moscova și asupra implicațiilor bisericești și geopolitice ale acestui proiect, evidențiind felul în care diplomația religioasă a devenit un instrument al competiției ideologice dintre Est și Vest. Proiectul unei consfătuiri panortodoxe a fost discutat încă din ianuarie 1947 între patriarhul Alexei I și Gheorghe G. Karpov, președintele CABOR, avându-și originea în deciziile Sinodului local al Bisericii Ruse din 1945. Documentele sovietice arată că inițiativa nu a fost una exclusiv bisericească, ci s-a dezvoltat

în strânsă coordonare cu autoritățile statului, fiind avizată de Ministerul Afacerilor Externe al URSS (Viaceslav M. Molotov) și susținută de conducerea politică sovietică (Andrei I. Vîșinski și Kliment Vorosîlov). În concepția promotorilor săi, întâlnirea urma să constituie un pas preliminar către o eventuală convocare a unui sinod panortodox și, în același timp, să consolideze poziția Patriarhiei Moscovei în cadrul lumii ortodoxe.

Reacția rezervată a unor Biserici Ortodoxe, în special a Patriarhiilor de tradiție greacă și a Patriarhiei Ecumenice, a determinat însă amânarea proiectului inițial din 1947 și reformularea acestuia sub forma unei consfătuiri sau conferințe panortodoxe organizate la Moscova în iulie 1948. Deși participarea nu a fost unanimă, întrunirea a reunit delegații din majoritatea Bisericilor Ortodoxe și din diaspora, devenind un moment semnificativ de afirmare a Patriarhiei Moscovei în spațiul ortodox internațional.

Analiza documentelor sovietice relevă totodată faptul că această inițiativă avea o dimensiune geopolitică pronunțată. Conferința a fost concepută și ca o contrapondere față de inițiativele religioase occidentale, în special în contextul fondării *Consiliului Mondial al Bisericilor* la Amsterdam în 1948. În acest sens, consfătuirea de la Moscova urmărea nu doar să evidențieze unitatea Ortodoxiei în jurul Patriarhiei Ruse, ci și să înscrie discursul bisericesc într-o retorică politică compatibilă cu pozițiile sovietice privind opoziția față de „sistemul colonial al imperialismului occidental” și față de riscul declanșării unui nou conflict mondial.

Prin urmare, capitolul demonstrează că diplomația religioasă sovietică a utilizat instituțiile și discursul ortodox pentru a proiecta influență internațională și pentru a legitima, în plan simbolic și cultural, obiectivele strategice ale Uniunii Sovietice în contextul formării sistemului internațional al Războiului Rece.

În prima parte a capitolului am analizat, așadar, contextul în care s-a desfășurat conferința de la Moscova din 1948 (*Moscova I*), evidențiind influența exercitată de autoritățile sovietice asupra inițiativei Patriarhiei Moscovei de a convoca o întrunire panortodoxă. Au fost examinate negocierile dificile care au precedat lucrările, tacticile adoptate de Bisericile ortodoxe de tradiție greacă – care au respins inițial invitația rusă, acceptând-o doar cu reticență și cu puțin timp înainte de deschiderea conferinței – precum și schimbarea bruscă de poziție a acestora, pusă de contemporani pe seama presiunilor occidentale. De asemenea, analiza a evidențiat rolul activ al diplomației seculare în acest proces, corespondența dintre Biserici fiind adesea intermediată sau influențată de guvernele interesate de problemă, în special cele de la Atena, Ankara, Cairo, Damasc, Londra și

Washington. Aceste elemente conturează însă doar o parte din tabloul complex al raporturilor dintre politică și viața bisericească în contextul postbelic.

A doua parte a capitolului urmărește reluarea procesului panortodox într-un cadru diferit de cel stabilit la Moscova în 1948. Alegerea noului patriarh, în persoana arhiepiscopului de New York, Athenagoras I (Spyrou), în fruntea Patriarhiei Ecumenice (la 1 noiembrie 1948) a reprezentat un moment important în această evoluție. Încă din perioada călătoriei sale spre Constantinopol, în timpul escalei la Paris, Athenagoras discutase cu reprezentanți ai Bisericii Angliei posibilitatea relansării dialogului panortodox într-o formulă capabilă să abordeze și chestiunile rămase nerezolvate la *Moscova I*, între care relația Bisericilor Ortodoxe cu Mișcarea Ecumenică ocupa un loc central. Instalarea noului patriarh la Constantinopol (primăvara lui 1949) a determinat o reconfigurare a politicii Patriarhiei Ecumenice, inclusiv în raporturile sale cu Biserica Ortodoxă a Greciei. În anumite privințe, Sinodul de la Atena a adoptat o poziție mai rezervată față de orientarea ecumenică a patriarhului Athenagoras, ale cărui deschideri către dialogul cu romano-catolicii și cu Mișcarea Ecumenică erau privite cu reticență. Aceste tensiuni se vor reflecta inclusiv în neparticiparea Bisericii Greciei la prima conferință panortodoxă de la Rhodos.

La începutul anilor 1960, într-un context marcat de schimbări semnificative în lumea ortodoxă și de presiunile reînnoite exercitate de autoritățile sovietice asupra Bisericii Ortodoxe Ruse după moartea lui Stalin, Patriarhia Ecumenică a inițiat un nou ciclu de conferințe panortodoxe sub îndrumarea patriarhului Athenagoras. Anunțul organizării unei prime reuniuni, programate între 24 septembrie și 1 octombrie 1961 pe insula Rhodos – teritoriu aflat politic sub suveranitatea Greciei, dar canonic sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice – a fost făcut de mitropolitul Maxim de Sardes la începutul anului 1961, în cadrul unor declarații oferite jurnaliștilor la Geneva.

Conferința de la Rhodos din 1961 a reprezentat unul dintre cele mai importante momente ale cooperării panortodoxe din perioada postbelică. Reunind delegați din paisprezece Biserici Ortodoxe autocefale, întrunirea a fost percepută ca un moment semnificativ al reafirmării unității ortodoxe și al revenirii la un echilibru sinodal după experiența unei unități mai degrabă dirijate, caracteristică reuniunii de la Moscova din 1948. Conferința a deschis o serie de întâlniri panortodoxe pregătitoare – patru conferințe preliminare (*Rhodos I-III* și *Chambésy I*) și cinci conferințe presinodale (*Chambésy II-VI*) – menite să pregătească viitorul *Sfânt și Mare Sinod al Bisericii Ortodoxe (Creta I)*.

Deși la *Rhodos I* nu au fost adoptate decizii majore, conferința a avut un rol esențial în stabilirea unei liste de teme ce urmau să fie discutate în cadrul viitoarelor reuniuni

panortodoxe și, în perspectivă, în cadrul Sfântului și Marelui Sinod. O particularitate importantă a acestei întâlniri, în contrast cu conferința de la Moscova din 1948, a fost deschiderea către dialogul intercreștin. Astfel, la lucrările conferinței au fost invitați observatori din alte tradiții creștine, inclusiv reprezentanți ai Bisericilor necalcedoniene, ai anglicanilor, episcopalienilor și vechilor catolici, precum și delegați ai *Consiliului Mondial al Bisericilor*. La scurt timp după conferință, mai multe Biserici Ortodoxe aveau să adere la această organizație în cadrul celei de-a treia Adunări Generale a CMB desfășurate la New Delhi (19 noiembrie – 5 decembrie 1961). Biserica Romano-Catolică nu a trimis observatori oficiali la *Rhodos I*, însă conferința a fost urmărită de jurnaliști și teologi catolici implicați în promovarea dialogului ecumenic, precum Pierre Duprey (*Proche-Orient Chrétien*), Joseph Dumont (*Istina*), Jean Van Druyven (*Irénikon*), Antoine Wenger (*La Croix*), E. Yungklausen (*Una Sancta*).

Capitolul 5

Ultimul capitol, intitulat „*La porțile Cezarului. Cultele din România și revalidarea Clauzei pentru națiunea cea mai favorizată (1987)*”, propune un studiu de caz privind o misiune externă a cultelor religioase din România în Statele Unite ale Americii, desfășurată în anul 1987. Analiza acestui episod urmărește să ilustreze modul în care regimul comunist român a utilizat factorul religios ca instrument diplomatic într-un moment sensibil al relațiilor bilaterale româno-americane, marcat de dezbaterile privind revalidarea Clauzei națiunii celei mai favorizate (*Most Favored Nation – MFN*). În cadrul acestui capitol este evidențiat stadiul la care ajunsese, spre sfârșitul anilor 1980, implicarea reprezentanților cultelor în activități conexe politicii externe, oferind un exemplu semnificativ al modului în care autoritățile comuniste încercau să valorifice dimensiunea religioasă în dialogul cu Occidentul.

Deși acest episod nu reprezintă un caz tipic pentru ansamblul politicii externe românești și nici nu se leagă direct de evoluțiile procesului panortodox analizate în capitolele anterioare, contextul și implicațiile sale îl fac relevant pentru tema lucrării. Misiunea delegației religioase românești a fost concepută ca un instrument de persuasiune în dialogul cu autoritățile americane, într-un moment în care criticile Washingtonului privind respectarea drepturilor omului și a libertăților religioase în România deveniseră tot mai vizibile. În acest cadru, regimul de la București a recurs la reprezentanți ai cultelor pentru a

transmite mesaje conciliatoare și pentru a sugera existența unei anumite libertăți religioase interne, în speranța menținerii avantajelor economice asociate statutului MFN, de care mai beneficiau la acea vreme state precum Ungaria și China. Pentru administrația americană, problema revalidării clauzei devenise însă, după cum remarcă în 1987 Rozanne Ridgway, asistent al secretarului de stat pentru afaceri europene, o veritabilă „dilemă morală”.

Privit retrospectiv, acest episod permite observarea unor etape distincte în evoluția relațiilor dintre lumea ortodoxă și marile dinamici politice ale perioadei postbelice. În 1948, la conferința de la Moscova, discursul oficial al Ortodoxiei era puternic marcat de contextul confruntării ideologice, fiind orientat împotriva Vaticanului, a Bisericii Romano-Catolice și a Mișcării Ecumenice, sub influența directă a politicii sovietice. Două decenii mai târziu, prin intermediul conferințelor panortodoxe de la *Rhodos* și *Chambésy*, climatul teologic și diplomatic începea să se modifice treptat, iar tensiunile confesionale erau temperate de apariția unei noi deschideri către dialogul intercreștin. Acest proces avea să fie simbolizat de apropierea dintre patriarhul ecumenic Athenagoras și papa Paul al VI-lea, în contextul mai larg al transformărilor produse în lumea catolică de Conciliul *Vatican II*.

După alte două decenii, la scurt timp după conferința presinodală de la Chambésy din 1986, o delegație a cultelor religioase din România era trimisă în Statele Unite, în plin regim autoritar, într-o misiune menită să influențeze percepția occidentală asupra situației libertății religioase din țară. În cursul vizitei, delegația a avut întâlniri cu oficiali americani, membri ai Congresului și ai Senatului, iar prezența sa la sediul Organizației Națiunilor Unite din New York a conferit demersului o vizibilitate semnificativă. În acest context, mitropolitul Antonie Plămădeală a evocat implicarea Bisericii Ortodoxe Române în dialogurile ecumenice și în relațiile dintre ortodocși și catolici, prezentând o imagine a Ortodoxiei românești sensibil diferită de cea a primilor ani ai perioadei postbelice.

Abia după prăbușirea regimurilor comuniste din Europa de Est, Bisericile Ortodoxe au putut să își desfășoare activitatea într-un cadru de libertate reală. Cu toate acestea, experiențele și compromisurile perioadei comuniste au lăsat urme adânci în viața instituțională și în mentalul societăților majoritar ortodoxe, ale căror consecințe continuă să fie vizibile, în unele cazuri, până în prezent.

Prin această structură, teza urmărește o evoluție amplă – de la reconfigurarea politică a Europei în primii ani ai perioadei postbelice (1945-1947) până la redobândirea unui anumit echilibru sinodal panortodox, ilustrat de conferința de la Rhodos din 1961, desfășurată sub conducerea patriarhului ecumenic Athenagoras. În acest parcurs sunt analizate transformările profunde ale relațiilor dintre Bisericile Ortodoxe și mediul politic

internațional, evidențiind modul în care instituțiile religioase au fost integrate, în diferite momente, în strategiile de influență ale marilor puteri ale epocii. Dacă primele capitole urmăresc contextul geopolitic al inițiativelor panortodoxe și rolul jucat de Patriarhia Moscovei în primii ani ai Războiului Rece, capitolul al cincilea aduce analiza într-o etapă ulterioară, prin intermediul unui studiu de caz referitor la utilizarea factorului religios în diplomația românească a anilor 1980. Acest episod ilustrează modul în care, într-un context politic diferit de cel al începuturilor Războiului Rece, reprezentanții cultelor puteau fi mobilizați în acțiuni de politică externă, confirmând persistența unei interacțiuni complexe între religie și diplomatie în spațiul ortodox al secolului al XX-lea.

Elementele de inovație sub aspectul surselor, interpretării și metodologiei

Prin apel la *multiperspectivism*, am suprapus surse istorice variate, provenite din diferite arhive interne și externe, folosind un model de analiză tridimensional: *categorial* (am organizat faptele, așezându-le în context, structurând înțelegerea istorică în cadre inteligibile), *valoric* (am căutat dimensiunea morală din spatele acțiunilor, apelând la interogație și la discernământ, sondând motivațiile care au animat trecutul recent) și *interpretativ* (am pătruns în straturile simbolice ale țesăturii evenimentiale, puternic amprentate cultural și etnic, pentru a desluși străveziul istoriei, adică ceea ce nu ni se spune explicit, dar este lăsat să se întrevadă). M-am ferit însă de sentințe și de concluzii insurmontabile.

Faptul că am încercat să armonizez fundamentul epistemologic și metodologic al analizei istorice cu o viziune angajată pe trei axe constitutive (o axă verticală a valorilor, una orizontală a categoriilor și alta de profunzime, interpretativă) m-a ajutat să nu mă îndepărtez prea mult de hermeneutica propusă de Jean-Baptiste Duroselle și a sa teorie a relațiilor internaționale, marcată deci de ideea de „expansiune” (în timp, spațiu, tematică, motivații și adâncime).

Concret nu este o analiză pur evenimentială, nici una genuin speculativă, cu atât mai puțin una reflexiv-teologică. Prin folosirea mixului metodologic amintit mai sus am urmărit două lucruri simple: o înțelegere mai profundă și mai clară a trecutului și o întărire a conștiinței noastre critice. Aceasta, pentru a putea discerne mai ușor între esențial și secundar, între adevăr și ideologie, între identitate și obtuzitate, fără a renunța la valorile

culturale și religioase care ne hrănesc, pe care, dimpotrivă, trebuie să ni le asumăm în mod matur, ca punct de plecare pentru o deschidere autentică spre celălalt.

În concluzie, cunoașterea istorică astfel întemeiată poate însufleți gândirea critică, poate deveni o călăuză de încredere, o școală a fidelității lucide, în pridvorul căreia se întâlnesc propria moștenire (culturală, politică, religioasă sau etnică) și alteritatea „celuilalt”. Această experiență transformatoare este, în definitiv, o formă de discernământ care învață să judece fără a condamna și să asculte fără a se pierde.

Concluziile tezei

Lucrarea a analizat diplomația religioasă ortodoxă între 1943-1961, într-un context geopolitic marcat de sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și începutul Războiului Rece. *Obiectivul principal* a fost identificarea continuităților, permanențelor și rupturilor în modul în care Bisericile Ortodoxe au participat la relațiile internaționale, cu accent pe dinamica panortodoxă între *Moscova I* (1948) și *Rhodos I* (1961). Analiza a arătat că Bisericile au funcționat atât ca instrumente ale statelor, cât și ca actori autonomi, navigând între presiunile geopolitice și solidaritatea panortodoxă. Patriarhia Moscovei a fost integrată în politica externă a URSS, iar Patriarhia Ecumenică a fost sprijinită de SUA ca contrapunct prooccidental. Bisericile naționale (România, Grecia, Serbia ș.a.) au adoptat strategii diplomatice oscilante, negociind între autonomie internă și presiuni externe.

Cercetarea aduce contribuții originale: *integrarea surselor diplomatice și bisericesti* (documentele sovietice, americane și occidentale permit reconstrucția contextului decizional al Bisericilor); *corelarea surselor bisericesti și politice* (paralelismul între comunicările bisericesti și reacțiile statelor evidențiază ambivalența diplomației religioase ca instrument de propagandă și spațiu de negociere); *tipologia modelelor diplomatice* (modelul sovietic – subordonat statului, modelul constantinopolitan – autoritate morală și ecumenică, modelele naționale – negociere identitară). Legătura cu procesul panortodox contemporan: conferințele *Rhodos* și *Chambésy* influențează *Sinodul din Creta* (2016), demonstrând continuitatea impactului presiunilor externe asupra organizării panortodoxe. Lucrarea evidențiază că Ortodoxia postbelică a fost un factor subtil, dar constant, în arhitectura diplomatică a Războiului Rece.

Diplomația religioasă ortodoxă a funcționat ca indicator și instrument al politicii externe. *Moscova I* (1948) a ilustrat folosirea religiei ca răspuns la Vatican și CMB,

legitimând inițiativele sovietice. Patriarhia Ecumenică, sprijinită de SUA, a devenit contrapunct prooccidental, iar Bisericile naționale și-au exprimat pozițiile interne și externe. Documentele ONU și CMB arată implicarea lor în dialoguri privind pacea, drepturile omului și dezarmarea. Astfel, studiul diplomației religioase ortodoxe oferă o perspectivă esențială asupra politicii externe postbelice, demonstrând că religia a fost un instrument și indicator geopolitic, indispensabil pentru înțelegerea relațiilor internaționale ale secolului al XX-lea.

Concluzia finală este că diplomația religioasă ortodoxă nu poate fi înțeleasă nici ca simplă anexă a statelor, nici ca expresie exclusiv bisericească. Se dovedește a fi un fenomen complex, în care se întâlnesc *logica geopolitică, tradiția religioasă și presiunea internațională*. Din acest punct de vedere, cercetarea noastră oferă nu doar o înțelegere istorică a perioadei 1943-1961 cu iradieri spre ceea ce a urmat în procesul panortodox pentru perioada 1963-2016, ci și posibile chei de lectură pentru prezent și viitor. Într-o lume în care religia redevine un factor major în conflictele și negocierile globale, experiența ortodoxă postbelică reprezintă un reper indispensabil pentru diplomația contemporană, orizontul în care aceasta ar putea juca un rol importat fiind restabilirea echilibrului geopolitic: *pacea*.

Bibliografie

I. Izvoare inedite (arhive)

I.1. Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, București, România (ACNSAS)

Fond DGSS, dosar nr. 153/1949;

Fond DGSS, dosar nr. 160/1949;

Fond Documentar, dosar nr. 14438;

Fond Documentar, dosar nr. 14673;

Fond Documentar, dosar nr. 16311, vol. 3;

Fond Documentar, dosar nr. 3, vol. 4;

Fond Informativ, dosar nr. 210744, vol. 2;

Fond Rețea, dosar nr. 423149, vol. 1, f. 257.

Fond SIE, dosar nr. 4947.

I.2. Arhiva Istorică a Ministerului Afacerilor Externe, Roma/Italia (AMAEI)

Fond DGAP, 1946/50, Turcia, b. 11/77/2;

I.3. Arhiva Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe, București, România (ADMAE).

I.4. Arhiva Mitropolitului Antonie Plămădeală, mănăstirea Sâmbăta de Sus, Brașov, România (AMAP)

Cutia nr. 7;

Cutia nr. 8;

I.5. Arhivele Ministerului Afacerilor Externe al Greciei / Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Atena, Grecia (AMAEG)

Fond Εκκλησιαστικά (Bisericești), dosar nr. 1948/76/1, tom 1;

Fond Ρωσία (Rusia), dosar 1948/31/3/1.

I.6. Arhivele Ministerului Afacerilor Externe. Centrul arhivelor diplomatice „La Courneuve” / Archives du ministère des Affaires étrangères. Centre des archives diplomatiques de La Courneuve, Paris/Franța (AMAEF)

La Courneuve, série: Affaires politiques et économiques après 1944, Europe/URSS (1944-1949), cote: 208QO, carton 463_1.2, dossier 25 (*Questions religieuses*), f. 25;

La Courneuve, série: Affaires politiques et économiques après 1944, Europe/Turquie (1944-1949), cote: 247QO, carton 42 (*Questions religieuses*), f. 4v.

La Courneuve, série: Affaires politiques et économiques après 1944, Europe/URSS (1944-1949), cote: 208QO, carton 463-1.2, dossier 27 (*Questions religieuses*);

La Courneuve, série: Affaires politiques et économiques après 1944, Europe/URSS (1944-1955), cote: 208QOSUP, carton 4 (*Questions religieuses*);

La Courneuve, série: Affaires politiques et économiques après 1944, Europe/Grèce (1944-1949), cote: 208QO, carton 54 (*Questions religieuses*);

I.7. Arhiva Mănăstirii Simonos Petras (Muntele Athos), Grecia

Manuscris cota nr. 224: „Ο πνευματικός ορίζων της προσευχούς Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας” („Orizontul spiritual al Sfântului și Marelui Sinod a Bisericii Ortodoxe”, autor Pr. Dumitru Stăniloae).

I.8. Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, România (ANIC)

Fond CC al PCR, Secția Administrativ-Politică, dosar nr. 22/1948;

Fond CC al PCR, Secția Cadre, D/1133;

Fond MCA, dosar nr. 4/1963;

Fond MCA, dosar nr. 4/1980.

I.9. Arhiva Secretariatului de Stat pentru Culte, București, România (ASSC)

Direcția Studii, anul 1987 (neprocesat arhivistic).

- I.10. Lambeth Palace Library and Archives / Biblioteca și Arhivele Palatului
Lambeth, Biserica Angliei, Londra / Marea Britanie (LPLA)
Fond Lambeth Conference (1948), vol. 172 (Proceedings of the Conference -
27 July- 6 August 1948);
Fond Lambeth Conference (1948), vol. 173 (Minutes of the Conference, July-
August 1948);
Fond Lambeth Conference (1948), vol. 174 (Correspondence and papers,
1940-1948);
Fond Lambeth Conference (1948), vol. 176 (Correspondence and papers,
1938-1948);
Fond William Temple (1881-1944), vol. 38 (Letters and papers);
Fond CFR OC, vol. 53-1 (1948-1958);
Fond CFR OC, vol. 5-1 (1951-1961, „Preliminary Papers And
Correspondence”);
Fond CFR OC, vol. 5-2 (1961, „Conference Papers, Reports And
Correspondence”);
Fond CFR OC, vol. 5-3 (1947-1962).

I.11. National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, SUA
(NARA)

- Fond CDF (1940-1944), RG 59, Microfilm T1250, Roll 18 (URSS);
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Box 6658 (URSS);
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Box 6982 (Turkey);
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Box 7061 (Greece);
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Box 7092 (Romania)
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Box 7106 (Bulgaria);
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Box 7156 (Egypt);
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Box 7204 (Lebanon);
Fond CDF (1945-1949), RG 59, Microfilm 1292 (Turkey), Roll 12.

I.12. Rațiu Archive, Londra, Marea Britanie (RA)

- Dosarele nr. 3342/4, 1334/60, 946/84, 879/13, 3627/48, 1717/36, 704/19.

- I.13. The National Archives / Arhivele Naționale ale Marii Britanii, Kew Gardens, Londra/Mare Britanie (TNA)
Fond CO 733/478/4 („Orthodox Patriarchate Ordinance: disagreement between Patriarchate and (mainly) Arab Orthodox community; Archbishop Germanos' correspondence”, 1946-1948);
Fond FO 1110/161 („FORD paper on the Russian Orthodox Church in the Orbit countries”);
Fond FO 1110/84;
Fond FO 141/1280 („Russian Orthodox Church”, 1948);
Fond FO 181/1039 („Orthodox church: correspondence between the Archbishop of Canterbury and the Patriarch of Moscow”);
Fond FO 181/1052 („Soviet Union: religion”, 1949);
Fond FO 181/978/3 („Comintern”);
Fond FO 181/979/23 („Religion in Russia”);
Fond FO 371/48349 („Greek Orthodox Church”);
Fond FO 975/11 („Christianity in the Soviet Union”, 1948);
Fond INF 1/791 („Religion in USSR”);
Fond INF 1/792 („Russian affairs: interchange of ecclesiastical visitors”).
- I.14. The Royal Archives, Castelul Windsor, Marea Britanie (TRA)
Fond PS/PSO/GVI/PS/MAIN/7613, f. 16.
Fond PS/PSO/GVI/PS/MAIN/7613, f. 1.
- I.15. United Nations Archives and Records Management Section, New York, SUA (UNARMS)
Fond Secretary-General Kurt Waldheim (1972-1981), Seria Commissions, Committees, and Conferences, Dosar S-0913-0024-10 (Human rights – Romania, 1981);
Fond Secretary-General Javier Perez de Cuellar (1982-1991), Seria Political – Country Files, Dosar S-1024-0145-0020 (Romania, 1987).
- I.16. *World Council of Churches Archives and Library* / Arhiva și Biblioteca Consiliului Mondial al Biseriilor, Geneva, Elveția (WCCAL)

Fond "Orthodox Churches", dosar 42.41.02/1, „Pan-Orthodox Conferences, Part I: 1961”.

II. Documente edite (antologii, cronologii)

Actes de la Conférence des chefs et des représentants des Eglises Orthodoxes Autocéphales, réunis à Moscou à l'occasion de la célébration solennelle des fêtes du 500eme anniversaire de l'autocéphalie de l'Eglise Orthodoxe Russe, 8-18 juillet 1948, Moscou, Editions du Patriarcat de Moscou, 1950, vol. 1;

Actes de la Conférence des chefs et des représentants des Eglises Orthodoxes Autocéphales, réunis à Moscou à l'occasion de la célébration solennelle des fêtes du 500eme anniversaire de l'autocéphalie de l'Eglise Orthodoxe Russe, 8-18 juillet 1948, volumul 2, Moscou, Editions du Patriarcat de Moscou, 1952;

Documentele oficiale ale Sfântului și Marelui Sinod (Creta 2016), Ed. BASILICA, 2019, 112p.

Enciclica Sfântului și Marelui Sinod al Bisericii Ortodoxe, Ed. BASILICA, 2017, 30p.

Franklin, William M., Gerber, William (editori), FRUS, *Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, Washington, United States Government Printing Office, 1961, pp. 3-4.

Gleason S. Everett, Aandahl Frederick (editori), FRUS, *1948, Eastern Europe; The Soviet Union*, Volume IV, Washington, United States Government Printing Office, pp. 802-803.

Noble, G. Bernard, Perkins, E.R. (editori), FRUS, *Diplomatic Papers, 1942, General; the British Commonwealth; the Far East*, Volume I, Washington, United States Government Printing Office, 1960, documentul nr. 8.

Perkins, E. Ralph, Everett Gleason, S. (editori), FRUS, *Diplomatic Papers, 1945, Europe*, Volume V, Washington, United States Government Printing Office, 1969, pp. 1112-1113.

Reid John G., Fine Herbert A. (editori), FRUS, *1947, The Near East and Africa*, Volume V, Washington, United States Government Printing Office, 1971, pp. 47-48.

Sfântul și Marele Sinod al Bisericii Ortodoxe – documente pregătitoare, Ed. BASILICA, 2016, 174p.

Volokitina, Tatiana V. (ed.), *Vlast' i Tserkov' v Vostocinoi Evrope (1944-1953)*. *Documenti Rossiiskih Arhivov* [Puterea și Biserica în Europa de Est (1944-1953). Documente din arhivele rusești], Moskva: ROSSPEN, 2009 vol. 1: 1944-1948;

Volokitina, Tatiana V. (ed.), *Власть и церковь в Восточной Европе (1944-1953)*. *Документы российских архивов / Vlast' i Tserkov' v Vostocinoi Evrope (1944-1953)*. *Documenti Rossiiskih Arhivov*, Moskva: ROSSPEN, 2009, vol. 2: 1949-1953.

III. Instrumente de lucru (dicționare, enciclopedii)

Autocefalie și comuniune. Biserica Ortodoxă Română în dialog și cooperare externă (1885-2010), † Ciprian Cămpineanul, Episcop-vicar patriarhal (coord.), Ed. BASILICA, București, 2010, 720p.;

Councils and the Ecumenical Movement, Geneva, 1968;

Dungaciu, Dan (ed.), *Enciclopedia de diplomație*, București, Editura Rao, 2019;

Le millénaire du Mont Athos (963-1963). *Études et Mélanges*, vol. 1, Chevetogne, Belgique Éditions de Chevetogne, 1963, 455p.; vol. 2, Chevetogne, Belgique Éditions de Chevetogne, 1964, 522p.;

Smouts, Marie-Claude et alii (editori), *Dictionnaire des relations internationales. Approches, concepts, doctrines*, ediția a II-a, Paris, Editura Dalloz, 2006, p. 476-479.

IV. Lucrări, articole și studii

***, Amnesty International, *Romania Human Rights Violations in the Eighties*, London, Amnesty International, 1987;

***, *Contacts. Revue française de L'Orthodoxie*, nr. 225 (număr dedicat integral temei *Saint et Grand Concile orthodoxe, Crète, Pentecôte, 2016*), Juillet-Septembre 2016, LXVIII, 432p.

***, *Contacts. Revue française de L'Orthodoxie*, nr. 269 (număr dedicat integral temei *L'Église de Serbie: une fidélité séculaire à l'Orthodoxie*), Juillet-Septembre 2016, LXVIII, 164p.

***, *Dialogue With The Russian Orthodox Church (1074-1990)*, 1990;

***, *Ortodoxia (Revista Patriarhiei Române)*, nr. 1, ianuarie-martie 1949;

- ***, *Ortodoxia (Revista Patriarhiei Române)*, nr. 2-3, aprilie-septembrie 1949;
- ***, *Revista de diplomație religioasă = Journal of Religious Diplomacy*, ed. Valerian Mureșan și Cristian Gocan ; coord. Nicu Dumitrașcu, vol. 1/1 (iulie - decembrie 2003); vol. 2/1. (ianuarie-iunie 2004); Vol. 4/1-2. (ianuarie - decembrie 2006), Oradea, 2003.
- ***, *The Role of Religion in Conflict and Peacebuilding*, The British Academy 2015.
- ***, *Towards the Healing of Schism: The Sees of Rome and Constantinople. Public statements and correspondence between the Holy See and the Ecumenical Patriarchate 1958-1984*, coll. *Ecumenical Documents III*, E.J. Stormon (ed. and trans.), 1987.
- Abramov, Alexander, „Facing the Critical Questions of World Orthodoxy”, în George E. Matsoukas (ed.), *Orthodox Christianity at the Crossroad. A Great Council of the Church: When and Why*, New York, Bloomington, iUniverse Inc., 2009, pp. 41-51.
- Afanasieff, N., *L’Eglise du Saint-Esprit*, Paris, 1975.
- Alberigo, G. (ed.), *Les Églises après Vatican II, dynamisme et prospective. Actes du colloque international de Bologne 1980*, Paris, 1980, pp.131-148.
- Albright, Madeleine, *The Mighty and the Almighty: Reflections on God, America, and World Affairs*, New York, Harper Collins, 2006, pp. 65-78
- Anastasios, A.Y, *Facing the World: Orthodox Christian Essays on Global Concerns*, Ed. St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY, 2003
- Anderson, Roberta, Backerra, Charlotte (editori), *Confessional Diplomacy in Early Modern Europe*, Milton Park, Abingdon, Oxon, Routledge, 2021
- Appleby, R.S., *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence and Reconciliation*, Lanham: Rowman and Littlefield, 2000.
- Aradi, Zsolt, *John XXIII Pope of Council*, (1961).
- Araujo, Robert John, Lucal, John A. (editori), *Papal diplomacy and the quest for peace. The united nations from Pius XII to Paul VI*, Philadelphia, Pennsylvania, Saint Joseph's University Press, 2010
- Arjakovsky, A., *En attendant le Concile de L’Eglise Orthodoxe*, Paris, 2011.
- Asad, T., *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons for Power in Christianity and Islam*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1993.
- Asfaw, S, *Just Peace: Orthodox Perspectives*, Ed. World Council of Churches, Geneva 2012
- Aspray, Barnabas, Elcott David, *On the Significance of Religion in Immigration Policy*, London, Routledge, 2025 (proiectată să apară pentru finele anului în curs).

Athenagoras, *Embassy for The Christians. The Resurrection Of The Dead*, coll. *Ancient Christian Writers*, 23 (1956).

Badea-Guérítée, Iulia, Ojică, Alexandru (editori), *Dialogul religiilor în Europa Unită*, Iași, Editura Adenium, 2015;

Balmer, Randall, *God in The White House: A History. How Haith Shaped the Presidency from John F. Kennedy to George W. Bush*, New York, Harper One, 2008

Barbato, Mariano P. (ed.), *The Pope, the Public, and International Relations. Postsecular Transformations*, Palgrave Macmillan, 2020;

Barbato, Mariano P. et alii (editori), *Modern Papal Diplomacy and Social Teaching in World Affairs*, Milton Park, Abingdon, Oxon, Routledge, Taylor & Francis Group, 2019;

Barnett, Michael et al., *Faith, Freedom, and Foreign Policy, Challenges for the Transatlantic Community*, Transatlantic Academy, Washington, DC, 2015, 227p.

Benga, Pr. Daniel, „Bisericile Ortodoxe autocefale”, în *Teologia ortodoxă în secolul al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea*, București, Editura Basilica, 2011, p. 254.

Berger, Peter (ed.), *The Deseccularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Eerdmans, 1999.

Berger, Peter, *The Deseccularization of the world: A Global Overview*, Ed. Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Michigan, 1999

Beyer, Peter, *Religion and Globalization*, Ed. Sage London, 1994

Blitt, Robert C., „Russia’s Orthodox Foreign Policy: the Growing Influence of the Russian Orthodox Church in Shaping Russia’s Policies Abroad”, in *University of Pennsylvania Journal of International Law*, Vol. 33 (2011-2012), Iss. 2 (2011), p. 363-460

Blitt, Robert C., *Religious Soft Power in Russian Foreign Policy: Constitutional Change and the Russian Orthodox Church*, Berkley Center for Religion, Peace & World Affairs at Georgetown University, Geopolitics of Religious Soft Power Policy Brief #5, mai 2021, p. 3.

Booth, Ken, Wheeler, Nicholas J, *Security Studies. An Introduction*, editor Williams, Paul, D, Ed. Routledge, London, 2010

Bordeianu, Radu, „Orthodox Observers at the Second Vatican Council and Intra-Orthodox Dynamics”, în *Theological Studies*, vol. 79, nr. 1, 2018, p. 86-106;

Bordeianu, Radu, „The Reception of Vatican II by The Orthodox Church”, în Catherine E. Clifford, Massimo Faggioli (editori), *The Oxford handbook of Vatican II*, Oxford, Oxford University Press, 2023, pp. 493-503;

Bosco, R. M., *Securing the Sacred. Religion, National Security and the Western State*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2014.

Bozgan, Evantia, Bozgan, Ovidiu, „Diplomația franceză despre viața religioasă a Bulgariei comuniste”, în Ovidiu Bozgan (ed.), *Biserică, Putere, Societate, Studii și Documente*, București, Editura Universității din București, 2001, pp. 194-257.

Bozgan, Ovidiu (ed.), *Biserică, putere, societate, studii și documente*, București, Editura Universității București, 2001;

Bozgan, Ovidiu, Bozgan, Evantia, „Restabilirea relațiilor româno-elene între interes național și politică de bloc”, în *Analele Universității București. Seria Istorie* 49;

Bozgan, Ovidiu, *Cronica unui esec previzibil. Romania si Sfantul Scaun in epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*, prefață de Jean-Claude Périsset, postfață de Adrian Cioroianu, București, Editura Curtea Veche, 2004.

Bozgan, Ovidiu, *România versus Vatican. Persecuția catolicismului din România comunistă în lumina documentelor diplomatice franceze*, ediția a II-a, București, Editura Sylvi, 2000.

Brad Ion, *Ambasador la Atena*, vol. 1-5, Editura Viitorul Românesc.

Brand, Steele, Reviewed Work: *Ancient and Modern Religion and Politics: Negotiating Transitive Spaces and Hybrid Identities* by John Randolph LeBlanc, Carolyn M. Jones Medine, în: *Journal of Church and State*, vol. 56, no. 3, 2014, pp. 574–575., www.jstor.org/stable/23923116. Accessed 24 Sept. 2020.

Braudel, Fernand, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, traducere de Adrian Riza, vol. 1, București, Editura Meridiane, 1984.

Breger, Marshall J., Reginbogin, Herbert R. (editori), *The Vatican and Permanent Neutrality*, London, Lexington Books, 2022.

Brezzi, Paolo, *La Diplomazia pontificia*, Milano, 1942, 452p.

Briciu, Alexandru, *Mitropolitul Antonie Plămădeală, diplomat creștin*, Ed. Andreiana, Ed. Astra Museum, Sibiu, 2017, 544p.

Briggs, Asa, *The History of Broadcasting in the United Kingdom*, Oxford University Press, vol. 3: *The War of Words (1939-1945)*, Oxford, 1970; vol. 4: *Sound and Vision (1945-1955)*, Oxford, 1979; vol. 5: *Competition (1955-1974)*, Oxford, 1995

Buda, Pr. Daniel, *Bisericile Ortodoxe la începutul secolului al XXI-lea și mișcarea ecumenică*, Ed. ASTRA Museum, Sibiu, 2014;

Buzan, B., Waever O., *Regions and Powers. The Structure of International Security*, Cambridge: Cambridge University Press 2003;

Buzan, B., Waever O., Wilde J. de, *Security: A New Framework*, Boulder: Lynne Rienner 1998;

Buzan, Barry, Waever Ole, De Wilde Jaap, *Security: a new framework for analysis*, Lyne Rienner Publishers, 1998

Caravia, Paul, *The Imprisoned Church Romania, 1944-1989* (1999), Academia Română, 1999, 416p.

Carp, Radu (ed.), *Un suflet pentru Europa. Dimensiunea religioasă a unui proiect politic*, București, Editura Anastasia, 2005, p. 324-337

Carp, Radu et alii, *Multilingvism și dialog intercultural în Uniunea Europeană. O viziune românească / Multilingualism and Intercultural Dialogue in the European Union. A Romanian Perspective*, București, Institutul European din România, 2008;

Carp, Radu et alii, *Pentru un creștinism al noii Europe*, vol. III, București, Editura Humanitas, 2007;

Carp, Radu, *Dumnezeu la Bruxelles. Religia în spațiul public european*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2009, 196p.

Carp, Radu, *Principiile gândirii populare. Doctrina creștin-democrată și acțiunea socială*, Ed. Eikon, 2006;

Carp, Radu, *Religia în tranziție. Ipostaze ale României creștine*, Ed. Eikon, 2009;

Carp, Radu, *Religie, politică & statul de drept. Secvențele unei acomodări*, Ed. Humanitas, 2013.

Carp, Radu; Baconsky, Teodor; Ică jr., Ioan I.; Manolescu, Anca; Ștefoi, Elena, Tătaru-Cazaban, Bogdan, *Pentru un creștinism al noii Europe*, Ed. Humanitas, seria Boltzmann, vol. III, 2007;

Carp, Radu; Gal, Dacian Grațian; Mureșan, Sorin; Preda, Radu, *În căutarea binelui comun. Pentru o viziune creștină a democrației românești*, Ed. Eikon, 2008;

Carp, Radu; Nevaci, Manuela; Nicolae, Mariana; Runceanu, Camelia; Saramandu, Nicoale, *Multilingvism și dialog intercultural în Uniunea Europeană. O viziune românească / Multilingualism and Intercultural Dialogue in the European Union. A Romanian Perspective*, Institutul European din România, București, 2008;

Casanova, José, *Public Religions in the Modern World*, Chicago, The University of Chicago Press, 1994

Casiday, Augustine (ed.), *The Orthodox Christian World*, London and New York, Routledge, 2012).

Castanos de Médicis, Stelios, *Athénagoras Ier. L'apport de l'Orthodoxie à l'œcuménisme*, Lausanne, Editions l'Age d'Homme, 1968

Chartier, Roger, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere de Maria Carpov, București, Editura Meridiane, 1997, p. 15.

Chryssavgis, John (ed.), *Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew. Peace, Reconciliation, and Care for Creation*, Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press, 2023

Chryssavgis, John (ed.), *Primacy in the Church. The Office of Primate and the Authority of Councils, II, Contemporary and Contextual Perspectives*, New York, 2016.

Chryssavgis, John, *Toward the Holy and Great Council: Retrieving a Culture of Conciliarity and Communion*, Department of Inter-Orthodox, Ecumenical & Interfaith Relations, New York, 2016.

Ciobotea, Dan Ilie, „Spre Sfântul și Marele Sinod al Ortodoxiei”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11-12 (1982), pp. 942-945;

Cioroianu Adrian, „Biserica Ortodoxă Română între tradiție și compromis – anul 1945 (partea I-a)”, în Ovidiu Bozgan (ed.), *Studii de Istoria Bisericii*, București, Editura Universității din București, 2000, pp. 27-42.

Clark, Elizabeth A., Vovk, Dmytro (editori), *Religion During the Russian-Ukrainian Conflict*, Milton Park, Abingdon, Routledge, 2020;

Clément, Olivier, „Tous préparons ensemble le Concile”, în: *Synodica*, I (1975), pp. 105-125.

Clément, Olivier, „Troisième Conférence de Rhodes, La”, în: *Contacts*, 49 (1965), pp. 56-63.

Clément, Olivier, *Conversations with Ecumenical Patriarch Bartholomew I*, Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1997; vezi și trad. rom.: *Adevăr și libertate. Ortodoxia în contemporaneitate. Convorbiri cu Patriarhul Ecumenic Bartolomeu I*, trad. Mihai Maci, Sibiu, 1997, 240p.

Clément, Olivier, *Dialogues avec le patriarche Athénagoras*, ediția a II-a, Fayard, 1976, p. 526 (prima ediție a apărut în 1969).

Clément, Olivier, *Patriarch Athenagoras: Portrait eines Propheten*, Ed. Neue Stadt, München-Zürich-Wien, 1982, 112p.;

Clifford, Catherine E., Faggioli, Massimo (editori), *The Oxford handbook of Vatican II*, Oxford, Oxford University Press, 2023.

Cojocari, Tatiana, „Diplomația religioasă”, în Dan Dungaciu (ed.), *Enciclopedia de diplomație*, București, Editura Rao, 2019, p. 245-247.

Coppa, Frank J., *Controversial Concordats. The Vatican's Relations with Napoleon, Mussolini, and Hitler* (în colaborare), Washington D.C., The Catholic University of America Press, 1998);

Coppa, Frank J., *Encyclopedia of the Vatican and Papacy* (în colaborare), Connecticut, Greenwood Press, Westport, 1999;

Coppa, Frank J., *Politics and the Papacy in the Modern World*, London, Praeger, Westport, Connecticut, 2008 (vezi în special capitolul 10: „The Contemporary Papacy, Shuttle Diplomacy, and the Collapse of Communism”, 1978-2005);

Cox, Brian, Philpott Daniel, „Faith-Based Diplomacy: An Ancient Idea Newly Emergent”, in *The Brandywine Review of Faith an International Affairs*, vol. 1, no. 2, p. 31-40;

Crișan, Alexandru-Marius, *Persona e comunione nel pensiero teologico di Ioannis Zizioulas e nei documenti del Concilio di Creta del 2016*, Gabrielli Editori, Verona, 2021, 442 pp.

Croft, S., *Securitizing Islam. Identity and the Search for Security*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.

Curanović, Alicja, „Russia's Mission in the World. The Perspective of the Russian Orthodox Church”, în *Problems of Post-Communism*, 20 dec. 2018;

Curanović, Alicja, „The Attitude of the Moscow Patriarchate towards Other Orthodox Churches”, în *Religion, State and Society*, vol. 35, no. 4, December 2007, p. 301-318;

Curanović, Alicja, „The Guardians of Traditional Values Russia and the Russian Orthodox Church in the Quest for Status”, în *Transatlantic Academy Paper Series*, nr. 1, February 2015, 22p.

Curanović, Alicja, *The Religious Diplomacy of the Russian Federation*, Bruxelles, Russia/NIS Center, Institut Français des Relations Internationales (IFRI), nr. 12, 2012;

Curanović, Alicja, *The Religious Factor in Russia's Foreign Policy*, New York-London, Routledge, 2012;

Dallek, Robert, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945*, New York, Oxford University Press, 1979, pp. 298, 521.

Dennis J. Dunn, *Caught between Roosevelt and Stalin: America's Ambassadors to Moscow*, Lexington, KY: University Press of Kentucky, 1998, p. 186.

Denzin, Norman K., Lincoln, Yvonna S., *Qualitative Research*, Ed. Sage Publications, Inc; Fourth Edition edition, 2010

Destivelle, Hyacinthe O.P., *The Moscow Council (1917–1918): The Creation of the Conciliar Institutions of the Russian Orthodox Church*, University of Notre Dame Press, 2015, 472p.

Duffy, Toft M., *Securing the Peace. The Durable Settlement of Civil Wars*, Princeton: Princeton University Press, 2010.

Dupuy, André, *Le courage de la vérité : Jean-Paul II et la diplomatie pontificale : les grands dossiers*, Éditions du Cerf, Paris, 2014, 284p.

Duroselle, Jean-Baptiste, „La connaissance actuelle du passé”, în *Revue des sciences morales et politiques*, vol. 139, nr. 1, 1984, p. 7-26;

Duroselle, Jean-Baptiste, *Tout empire périra. Une vision théorique des relations internationales*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1981;

Duțu, Alexandru, *Political Models and National Identities in „Orthodox Europe”*, București, Editura Babel, 1998.

Edwards, John; Kemp, Jack; Sestanovich, Stephen, *Russia's wrong direction: what the United States can and should do: report of an independent task force*, Council on Foreign Relations. Independent Task Force on U.S. Policy toward Russia, Publisher: Council on Foreign Relations, 2006, 82p.

Elizabeth, Prodromou H., „Disciplinary Trespassing, Historical Analysis, and Geopolitics: A Commentary on the Ecumenical Significance of the Event of the Holy and Great Council of Crete”, in *The Journal of World Christianity*, Vol. 11, No. 1, 2021, p. 100-117.

Enache, George, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, București, Editura Nemira, 2005; vezi în special capitolul „Episcopul Nicolae Popovici sau despre curajul de a rosti”, pp. 157-279.

Eslin, Jean-Claude, *Dumnezeu și puterea. Teologie și politică în Occident*, traducere de Tatiana Petrache și Irina Floare, București, Editura Anastasia, 2001;

Fabio, Petito, Pavlos Hatzopoulos, *Religion and International Relations: The Return from Exile*, Palgrave Macmillan, 2004

Fajfer, Łukasz, Sebastian Rimestad, „The Patriarchates of Constantinople and Moscow in a Global Age: A Comparison”, in *International Journal for the Study of the Christian Church*, vol. 10, nos. 2-3, May–August 2010, p. 211-227.

Farr, Thomas F., „Diplomacy in the Age of Faith: Religious Freedom and National Security”, in *Foreign Affairs*, March/April 2008, pp. 110-124;

Ferrara, Pasquale, *Global Religions and International Relations. A Diplomatic Perspective*, Palgrave Macmillan, 2014, p. 7.

Filip, Giovanni, *Pio IX e i romeni : articoli pubblicati nell'Osservatore Romano*, Roma, 1956, 72p.

Flannery, Austin (ed.), *Vatican Council II: Constitutions, Decrees, Declarations: The Basic Sixteen Documents*, Liturgical Press, Year: 1996, 506p.

Gaetan, Victor, *God's Diplomats. Pope Francis, Vatican Diplomacy, and America's Armageddon*, London, Rowman & Littlefield, 2021;

Galeru, Ildiko, „Moses Rosen și Clauza națiunii celei mai favorizate”, în Lya Benjamin, Irina Weiner-Spirescu (editori), *Istorie de sertar. Despre evreii din România*, prefață de Adrian Cioflâncă, București, Editura Hasefer, 2021, pp. 356-359;

Gallaher, Brandon, „The Orthodox Moment: The Holy and Great Council in Crete and Orthodoxy's Encounter with the West: On Learning to Love the Church”, în *Sobornost*, 39.2, 2017, p. 26-71.

Garrard J., Garrard C., *Russian Orthodoxy Resurgent: Faith and Power in the New Russia*, Princeton: Princeton University Press, 2008;

Gheorghiu, Virgil, *La vie du patriarche Athénagoras*, Ed. Plon, Paris, 1969, 320p.

Giddens, Anthony, *Modernity and self identity- Self and Society in the late Modern Age*, Ed. Cambridge Polity Press, 2012.

Giddens, Anthony, *The Consequences of Modernity*, Ed. Cambridge Polity Press, 1990

Gillet, Olivier, *Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist*, Ed. Compania, 2001, 314p.

Giovanni, Lajolo, *Nature and Function of Papal Diplomacy*, Singapore, Institute of Southeast Asian Studies, 2005;

Glatzer, Miguel, Manuel Paul Christopher (ed.), *Faith-Based Organizations and Social Welfare Associational Life and Religion in Contemporary Eastern Europe*, Palgrave Macmillan, 2020

Gosudarstvo, religiia, tserkov v Rossii i za rubezhom 1 (2016) (whole special issue on Council).

Gruchy, J. W. D, *Christianity and Democracy: A Theology for a Just World Order*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Gunn, Simon, Faire Lucy (editori), *Research Methods for History*, second Edition, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2016.

Gutierrez, Gustavo, *A Theology of Liberation. History, Politics and Salvation*, Ed. SCM Press, Londra, 2001.

Hamalis, Perry T., Karras Valerie A. (editori), *Orthodox Christian Perspectives on War Hardcover*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2017

Hanson, Eric O., *Religion and Politics in the International System Today*, Cambridge, 2006, 350p.

Harakas, S, S, *Let Mercy Abound: Social Concern in the Greek Orthodox church*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline MA, 1983.

Harakas, Stanley S., *Something is Stirring in World Orthodoxy: an Introduction to the Forthcoming Great and Holy Council of the Orthodox Church*, Minneapolis, MI: Light and Life Pub. Co., 1978;

Haynes, Jeffrey, *Transnational Religious Actors and International Politics*, Ed. Taylor and Francis, 2001;

Hintikka, Kaisamari, *The Romanian Orthodox Church and the World Council of Churches, 1961-1977*, Helsinki, Luther-Agricola-Society, 2000;

Holl, Jack M., *The Religious Journey of Dwight D. Eisenhower. Duty, God, and Country*, Grand Rapids, Michigan, Wm.B. Eerdmans Publishing Co., 2021;

Hoover, Dennis R., Johnston, Douglas M. (editori), *Religion And Foreign Affairs. Essential Readings*, Waco, Texas, Baylor University Press, 2012;

Horn, Gerd-Rainer, *The spirit of Vatican II: Western European progressive catholicism in the long sixties*, Oxford University Press, Year: 2015, 264p.

Hristoforov, V.S., „Istoriia Kurskoi bitvi: novîie dokumenti sovetkskoi razvedki i kontrrazvedki, novîie interpretații” [„Istoria bătăliei de la Kursk: documente noi ale serviciilor sovietice de informații și contrainformații, noi interpretări”], în: E.P. Jhelamskaia, Iu. A. Nikiforov și D.V. Șpolianski (editori), *1943 god. Ot Kurska do Dnepra [Anul 1943. De la Kursk la Nipru]*, Moscova, Sankt-Petersburg: Nestor-Istoriia, 2018;

Huntington, Samuel P., *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, București, Editura Litera, 2012;

Ică, Ioan I. jr, Arhid. prof. dr., „Teologia ortodoxă modernă și contemporană: momente, figuri, parcurs, interpretare”, în *Teologia ortodoxă în secolul al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea*, București, Editura Basilica, 2011;

Immerman (ed.), Richard H., *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1992;

Ioniță (ed.), Viorel Pr., *Hotărârile întrunirilor panortodoxe din 1923 până în 2009. Spre Sfântul și Marele Sinod al Bisericii Ortodoxe*, Ed. Basilica, București, 2013.

Ioniță, Viorel Pr. (ed.), *Istoria Bisericească Universală*, vol. 2: *De la anul 1054 până în prezent*, partea a II-a: *Situația generală a Bisericii Ortodoxe din secolul al XI-lea până astăzi*, București, Editura Basilica, 2023, p. 144.

Ioniță, Viorel, *Towards the Holy and Great Synod of the Orthodox Church: The Decisions of the Pan-Orthodox Meetings since 1923 until 2009*, trans. R. Rus, *Studia Oecumenica Friburgensia* 62, Fribourg Switzerland, Basel: Reinhardt, 2014.

Iorga, Nicolae, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a III-a, București, Institutul de Istorie Universală „Nicolae Iorga”, 1944.

Jackson, Timothy, *Political Agape, Christian Love and liberal democracy*, Ed. Eerdmans, Grand Rapids, Mich, 2015

Jeffrey, Haynes, *An Introduction to International Relations and Religion*: Routledge, 2013

Jenkins Roy, *Truman*, New York, 1986, pp. 96-103.

John Gibraltar, „The Orthodox Churches IV”, în *Theology*, vol. X, no. 58, April, 1925, p. 66.

Johnson, A.R., *The One and the Many in the Israelite Conception of God*, Cardiff, 1961.

Jurjen, A. Zeilstra, *Visser 't Hooft, 1900-1985. Living for the Unity of the Church*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2020; vezi în special capitolul 7: „The Cold War, the Unity of the Church and Eastern Orthodoxy, 1948-1966”, pp. 361-400.

Kaldor, Mary, *Securitatea umană: reflecții asupra globalizării și intervenției*, Ed. CA Publishing, Cluj-Napoca, 2010.

Kalkandjieva, Daniela, *The Russian Orthodox Church, 1917-1948. From Decline to Resurrection*, London, Routledge, 2014;

Kaminis, Ioannis, „The Russian World: A Version Of Aggressive Ethnophyletism”, în *Occasional Papers On Religion In Eastern Europe* (June 2024), XLIV, 5.

Katzenstein, P. J., *The Culture of National Security. Norms and Identity in World Politics*, New York: Columbia University Press, 1996.

Kengor, Paul, Schweizer, Peter (editori), *The Reagan Presidency. Assessing the Man and His Legacy*, Maryland, The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., 2005

Keramidas, D., *Ortodossia grec aed Europa. Percosi teologici, approcci ecclesiastici prospettive ecumeniche*, Assisi, 2016.

Kirk, Roger, Răceanu, Mircea, *România împotriva Statelor Unite. Diplomația absurdului (1985-1989)*, traducere de Melania Stela Rădulescu, București, Silex, 1995

Kiss Etele, „Biserica Ortodoxă din Ungaria în secolul XX”, în: Christine Chaillot (ed.), *op. cit.*, pp. 241-242.

Kitromilides, Paschalis M., *An Orthodox Commonwealth: symbolic legacies and cultural encounters in Southeastern Europe*, New York, 2007;

Kitromilides, Paschalis M., *Religion and politics in the Orthodox World. The Ecumenical Patriarchate and the Challenges of Modernity*, Milton Park, Abingdon, Routledge, 2019;

Klimenko, Anna N., Yurtaev, Vladimir I., „The Moscow as the Third Rome Concept: Its Nature and Interpretations since the 19th to Early 21st Centuries”, în *Geopolítica(s)*, 9(2) 2018, pp. 231-251

Köllner, Tobias (ed.), *Orthodox Religion and Politics in Contemporary Eastern Europe. On Multiple Secularisms and Entanglements*, Milton Park, Abingdon, Routledge, 2019.

Kollontai, Pauline, Lohmann, Friedrich, *On the Significance of Religion for Human Rights*, London, Routledge, 2023.

Lamb, Matthew L., Levering Matthew, *Vatican II: Renewal within Tradition*, Oxford University Press, USA, Year: 2008, 490p.

Lamb, Matthew L., Levering, Matthew (eds.), *The reception of Vatican II*, Oxford University Press, Year: 2017, 488p.

Laslea, Irina-Mihaela, *Rolul Ortodoxiei răsăritene în relațiile internaționale contemporane, cu accent pe dimensiunea securității umane. Un studiu al documentelor Sfântului și Marelui Sinod, 2016*, Teză de doctorat, Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Științe Politice, Filosofie și Științe ale Comunicării (coord. Prof. dr. Silviu Rogobete), Timișoara, 2018.

Latinovic, Vladimir, Mannion Gerard, Welle Jason, O.F.M., *Catholicism Opening to the World and Other Confessions: Vatican II and its Impact*, Pathways for Ecumenical and Interreligious Dialogue, Springer International Publishing; Palgrave Macmillan, Year: 2018, 360p.

Leustean, Lucian N. (ed.), *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*, Fordham University Press: New York, 2014; 288 pp.

Leustean, Lucian N., *Eastern Christianity and the Cold War, 1945-91*, Routledge, London, 2010, 384p.

Leustean, Lucian N., *Eastern Orthodoxy, Geopolitics and the 2016 'Holy and Great Synod of the Orthodox Church'*, în: *Geopolitics* 23, 201-216.

Leustean, Lucian N., *Orthodoxy and the Cold War. Religion and Political Power in Romania, 1947-1965*, New York, Palgrave MacMillan, 2009, 273p.

Leustean, Lucian, *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*, Routledge, London, 2014, 866p.

Lombardi C. B., Wellman J. K., Jr. (eds.), *Religion and Human Security. A Global Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Loos, A. William, *Two giants and one world. A discussion of soviet-american relations*, New York, Friendship Press, 1948.

Lyon, Alynna J., Gustafson Christine A., Paul Christopher Manuel (editori), *Pope Francis as a Global Actor*, Palgrave Macmillan, 2018

Maior, George, Cristian, *Noul Aliat*, Ed. Rao, București, 2009

Maior, George-Cristian, *Incertitudine. Gândire strategică și relații internaționale în secolul XXI*, Ediția aII-a, Ed. Rao, București, 2014

Makrides, Vasilios N., Rimestad, Sebastian (editori), *The Pan-Orthodox Council of 2016. A New Era for the Orthodox Church? Interdisciplinary Perspectives*, Peter Lang, 2021

Malița, Mircea, *Între război și pace*, București, Rao Books, 2024, pp. 609-610

Markovich, S.G. (ed.), *The False Continuity of Nations: Contributions of Paschalis Kitromilides to the Study of the Orthodox Commonwealth and Nationalism in the Balkans*, Belgrade, Centre for British Studies of the Faculty of Political Science, Dosije Studio, 2018;

Marmara, Rinaldo, *Jean XXIII ami des turcs*, Ministère de la Culture de la République de Turquie, Ankara, 2000, 146p.

Marshall, Paul, *Patterns and Contexts of Religious Freedom and Persecution*, Ed. Institute for Global Engagement, 2009

Martano, Valeria, *Athenagoras, il patriarca (1886-1972). Un cristiano fra crisi della coabitazione e utopia ecumenica*, Bologna, Societa Editrice Il Mulino, 1996

Martin, David, *On Secularization: Towards a Revised General Theory*, Ashgate, Aldershot, 2005

Mastni, Voitech, *Helsinki, Human Rights and European Security: Analysis and Documentation*, Durham, N.C., Duke University Press, 1986;

Matsoukas, George E., *Orthodox Christianity At The Crossroad: A Great Council Of The Church? When And Why?*, iUniverse, 2009, 112p.

Maxim (Vasiljevic), Bishop of Western America, *Diary of the Council*, Los Angeles: Sebastian Press, 2017.

Maxim of Western America, Bishop, *Diary of the Council: Reflections from the Holy and Great Council at the Orthodox Academy in Crete, June 17–26, 2016*, ed. St Herman of Alaska Monastery, Alhambra, CA: Sebastian Press, 2016;

McDannell, Colleen, *The spirit of Vatican II: a history of Catholic reform in America*, Basic Books, Year: 2011, 286p.

McDonagh, Philip et alii, *On the Significance of Religion for Global Diplomacy*, London, Routledge, 2020.

McGuckin, John Anthony, *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, 2 vol., Wiley-Blackwell, 2011, 862p.

Medicis Stelios de, Castanos, *Athénagoras Ier – l'apport de l'orthodoxie a l'oecumenisme*, Lausanne, Editions l'Age d'Homme, 1968;

Meimaris, Theodoros A., *The Holy and Great Council of the Orthodox Church & The Ecumenical Movement*, Thessaloniki: Ant. Stamoulis Publications, 2013.

Melloni (ed.), A., *Vatican II in Moscow (1959-1965). Acts of the colloquium on the History of Vatican II, Moscow, march 30 - april 2, 1995*, Leuven, Bibliotheek Van De Faculteit Godgeleerdheid, 1997

Meyendorff, J. et alii, *The Primacy of Peter in the Orthodox Church*, London, 1963.

Michiel van de Kamp, *An Orthodox Identity. The Russian Orthodox Church as Russia's Soft Power Tool in the Post-Soviet Space: The Case of Moldova*, Bachelor Thesis, Russian Studies, Leiden University, 30 June 2017, 25p.

Miltos, A., *Collégialité et synodalité, Vers une compréhension commune entre catholiques et orthodoxes*, Paris, 2019.

Miner, Steven Merritt, *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, Chapel Hill and London, The University of North Caroline Press, 2013, p. 109 și nota 205.

Moltmann Jurgen, Baptist Metz Johann, *Faith and the Future. Essays on Theology, Solidarity and Modernity*, Maryknoll, New York: Orbis Books, 1995;

Moraitakis, Euripides K. (ed.), *Preotul Constantin E. Moraitakis*, București, Editura Enciclopedică, 2004;

Morris, Jeremy, *The Church in the Modern Age*, I.B.Tauris, Year: 2007, 256p.

Mortola, M., *Il dialogo cattolico-ortodosso sul primato dal 1995 al 2016. Analisi storica e teologica del suo svolgimento e della sua recezione*, Milano, 2019.

Mosher, Lucinda, Marshall, David, *The Community of Believers: Christian and Muslim Perspectives*, Georgetown University Press, Year: 2015, 186p.

Moshes, Arkady, Rácz András, *What has remained of The USSR. Exploring The Erosion of The Post-Soviet Space*, în: *FIIA Working Paper* (The Finnish Institute of International Affairs), February 2019, nr. 58, 268 p.

Murgescu, Bogdan, „Metodologia cercetării istorice. Prezentare sintetică”, în *Studii și articole de istorie*, nr. 69, 2002, p. 107-128;

Nautin, P., „W. de Vries – Orient e Occident. Les structures ecclésiales vues dans l’histoire des sept premiers conciles œcuméniques”, în: *Revue de l’histoire des religions*, 2 (1975), pp. 216-217.

Négre, P., *Pour qu’il ait en tout la primauté. Jean Zizioulas et Walter Kasper, ecclésiologies en dialogue*, Paris, 2018.

Newsom, David D., *The Diplomacy of Human Rights*, Washington D.C., Institute for the Study of Diplomacy, Georgetown University and University Press of America, 1986.

Nissiotis, N., „Is the Vatican Council Really Ecumenical”, în: *The Ecumenical Review. Geneva*, 4 (1964), pp. 357-377;

Norris P., Inglehart R., *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Nye, Joseph S., Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York, Public Affairs, 2004.

O’Brien David J., Shannon, Thomas A, *Catholic Social Thought: Encyclicals and Documents from Pope Leo XIII to Pope Francis*, Orbis Books, Year: 2016, 680p.

Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London, Praeger, 1971;

O’Collins, Gerald SJ, *The Second Vatican Council on Other Religions*, Oxford University Press, Year: 2013, 240p.

Panotis, Aristide (ed.), *Les pacificateurs: Jean XXIII. Athénagoras. Paul VI. Dimitrios*, Atena, 1974

Pantelis, Kalaitzidis, *Orthodoxy and Political Theology*, Ed. World Council of Churches Publications, Geneva, 2012

Pantelis, Kalaitzidis, *Orthodoxy and Modernity: An Introduction*, Crestwood: St. Vladimir’s Seminary Press, 2007

Papandreou, Damaskinos, ed., *Towards the Great Council. Introductory Reports of the Interorthodox Commission in Preparation for the Next Great and Holy Council of the Orthodox Church*, London: SPCK, 1972;

Papandreou, Damaskinos, *Sfântul și Marele Sinod al Ortodoxiei: tematică și lucrări pregătitoare*, traducere de preot Nicolae Dascălu, Iași, Editura Trinitas, 1998, p. 204.

Papkova, Irina, *The Orthodox Church and Russian Politics*, New York, Oxford University Press, 2011

Patelos, Constantin G., *The Orthodox Church in the Ecumenical Movement. Documents and Statements (1902-1975)*, Geneva, World Council of Churches, 1978

Patriciu Vlaicu, Perșa Răzvan (eds.), *Sfântul și Marele Sinod. Eveniment eshatologic sau normalitate canonică?. Lucrările conferinței internaționale de Drept canonic și Teologie Ortodoxă – 25-28 aprilie 2017 (Cluj-Napoca)*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2018, 446p.

Pavelescu, Șerban-Liviu, *Stat și Biserică în reconstrucția politică a societăților postcomuniste din Balcani*, București, Editura Militară, 2013, p. 124.

Payne, Daniel P., „Nationalism and the Local Church: The Source of Ecclesiastical Conflict in the Orthodox Commonwealth”, in *Nationalities Papers*, vol. 35, 2007, p. 831-852.

Payne, Daniel P., „Spiritual Security, the Russian Orthodox Church, and the Russian Foreign Ministry: Collaboration or Cooptation?”, in *Journal of Church and State*, Vol. 52, No. 4, 2010, p. 712-727;

Pătru, Marian (coord.), *Schimbări politice și atitudini eclesiale. Studii de istorie a Bisericilor din România în secolul XX*, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2022

Perchoc, Philippe, *Religion and the EU's external policies. Increasing engagement*, EPRS | European Parliamentary Research Service, noiembrie 2017, 40p. doi:10.2861/518909

Perșa, Răzvan, „A Canonical Analysis of the Most Controversial Phrase of the Holy and Great Council: *The Orthodox Church Accepts the Historical Name of Other Non-Orthodox Christian Churches and Confessions that are not in Communion with Her*”, în: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Orthodoxa*, 62/1 (2017), pp. 131-157.

Petcu, Adrian Nicolae, „Activitatea Departamentului Cultelor în atenția Securității (1970-1989)”, în: *Caietele CNSAS*, an II, nr. 2(4), 2009, pp. 69-120.

Petcu, Adrian Nicolae, „Constantin Moraitakis – un ambasador al Ortodoxiei grecești în mijlocul românilor”, în *Ziarul Lumina*, 1 aprilie 2013, p. 6.

Petcu, Adrian Nicolae, „Organizarea și funcționarea Departamentului Cultelor între anii 1977-1984”, în: *Caietele CNSAS*, an IV, nr. 1-2 (7-8), 2011, pp. 85-108;

Petito F., Hatzopoulos P. (eds.), *Religion in International Relations: The Return from Exile*, New York: Palgrave, 2003.

Pierre, Renouvin, Jean-Baptiste Duroselle, *Introduction a l'histoire des relations internationales*, Paris, Pocket, 2007.

Pinchetti-Sanmarchi, Giuseppe M., *Guida diplomatica ecclesiastica : attuale posizione giuridica internazionale della Santa Sede*, Roma, 1903, 603p.

Pkhaladze, Tengiz (ed.), *Religion as the Instrument of Russian Foreign Policy towards Neighboring Countries Georgia, Latvia, Ukraine*, International Centre for Geopolitical Studies, Tbilisi, 2012, 239p.

Plant, Raymond, *Politics. Theology and history*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge, 2001

Polsky (ed.), Andrew J., *The Eisenhower Presidency. Lessons for the Twenty-First Century*, Lexington Books, 2015

Prodromou, Elizabeth H., „The Need for a Great and Holy Council: Why, Why Not Yet, and How?”, în George E. Matsoukas (ed.), op. cit., pp. 61-72.

Puthukulangara, T., *Catholicity of the Church. A. Dulles, J.-M.R. Tillard and J. Zizioulas in Dialogue, Thesis ad Doctorandum in Theologia totaliter edita, The*, Pontificia Universitas Sanctae Crucis, Facultas Theologiae, Roma, 2011.

Puzović Predrag, „Rezumat al istoriei Bisericii Ortodoxe Sârbe din fosta Iugoslavie în secolul XX”, în: Christine Chaillot (ed.), *Biserica Ortodoxă din Europa de Est în secolul al XX-lea*, București, Editura Humanitas, pp. 141-142.

Quantson Davis, Ruby et alii, *On the Significance of Religion for Deliberative Democracy*, London, Routledge, 2023.

Rabikauskas, Paulus, *Diplomatica Pontificia cum introductione : notiones generales de diplomatica*, Roma, 1964, 234p.

Ramet (ed.), Sabrina P., *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe. Nationalism, Conservatism, and Intolerance*, Palgrave Macmillan, 2019;

Ramet, Sabrina P., *Central and Southeast European Politics since 1989*, Cambridge University Press, 2010, 602p.

Ramet, Sabrina P., *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe: Challenges since 1989*, Palgrave Macmillan UK, 2014, 354p.

Ramet, Sabrina P., *Religion, Politics, and Values in Poland: Continuity and Change Since 1989*, Palgrave Macmillan, 2017, p. 348p.

Ratzinger, Joseph, Habermas, Jurgen, *The Dialects of secularization*, Ed. Harvard University Press, Cambridge, 2007

Răceanu, Mircea, *Cronologie comentată a relațiilor româno-americane: De la începutul cunoașterii reciproce până la prăbușirea regimului comunist în România, 1989*, București, Editura Silex, 2005.

Răceanu, Mircea, *Istoria Clauzei națiunii celei mai favorizate în relațiile româno-americane*, București, Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc, 2009, pp. 161-197.

Robert, W. Hefner, *John Hutchinson, Sara Mels și Christiane Timmerman, Religions in Movement: The Local and the Global in Contemporary Faith Traditions*, New York, Routledge, 2013

Robertson, Roland, *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London: Sage, 1992.

Roudometof, Victor, *Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition*, London and New York: Routledge.

Roux le, Elisabet, Pertek, Sandra Iman, *On the Significance of Religion in Violence Against Women and Girls*, London, Routledge, 2022.

Rozell, Mark J., Gleaves Whitney (editori), *Religion and the American Presidency*, ediția a 4-a, Palgrave Macmillan, 2023, p. 133-152;

Sabev Tudor, *Biserica Ortodoxă Bulgară în secolul XX*, în: Christine Chaillot (ed.), *op. cit.*, p. 107.

Sapienza, Leonardo, r.c.i., *L'arte della politica e della diplomazia*, Roma, 2010, 222p.

Savas, P. (ed.), *Procès-verbaux du 2 congrès de théologie orthodoxe. Agouridès*, Atene, 1978.

Schliesser, Christine et alii, *On the Significance of Religion in Conflict and Conflict Resolution*, London, Routledge, 2020.

Schliesser, Christine, *On the Significance of Religion for the SDGs: An Introduction*, London, Routledge, 2023.

Scrima, André, *Duhul Sfânt și unitatea păcii. „Jurnal” de Conciliu*, cuvânt înainte de Olivier Clément, prefață de H.-R. Patapievici, volum îngrijit de Bogdan Tătaru-Cazaban,

texte traduse de Măriuca Alexandrescu, Dan Săvinescu, Larisa și Gabriel Cercel, Bogdan Tătaru Cazaban, București, Editura Anastasia, 2004, pp. 109-186, 209-232.

Seiple, Robert A., „Methodology, metrics, and moral imperatives in religious freedom diplomacy”, in Dennis R. Hoover, Douglas M. Johnston (editori), *Religion And Foreign Affairs. Essential Readings*, Waco, Texas, Baylor University Press, 2012;

Sherr, James, Kullamaa, Kaarel, *The Russian Orthodox Church Faith, Power And Conquest*, International Centre for Defence and Security, Tallinn (Estonia), 2019, 32p.

Simons, Greg, „Religious Diplomacy in International and Inter-Orthodox Relations”, in Greg Simons, D. Westerlund (editori), *Religion, Politics and Nation-Building in Post-Communist Countries*, Burlington, Ashgate, 2015, p. 21-44.

Simons, Greg, *The Role of the Russian Orthodox Church in Russia Since 1990*, New York, The Edwin Mellen Press, 2009;

Simons, Greg, Westerlund D., *Religion, Politics and Nation-Building in Post-Communist Countries*, Burlington, Ashgate, 2015.

Slagle, Amy, *The Eastern Church in the Spiritual Marketplace: American Conversions to Orthodox Christianity*, DeKalb: Northern Illinois University Press.

Smith, Gary Scott, *Faith and the Presidency. From George Washington to George W. Bush*, Oxford, Oxford University Press, 2006

Sotiropoulos, Evagelos (ed.), *The Ecumenical Patriarchate and Ukraine Autocephaly: Historical, Canonical, and Pastoral Perspectives*, Order of Saint Andrew The Apostle, Archons Of The Ecumenical Patriarchate, 2019, 92p.

Speake, Graham, *A History of the Athonite Commonwealth: The Spiritual and Cultural Diaspora of Mount Athos*, Cambridge University Press, Year: 2018, 311p.

Speake, Graham, Ware, Kallistos, *Mount Athos: Microcosm of the Christian East*, Peter Lang International Academic Publishers, 2011, 228p.

Stackhouse, Max, *Public Theology and Democracy's Future*, Ed. Foreign Policy Research Institute, 2004

Stan, Lavinia, Turcescu, Lucian, *Church, State and Democracy in Expanding Europe*, New York: Oxford University Press, 2011, 288 p.

Stan, Lavinia, Turcescu, Lucian, *Religion and Politics in Post-Communist Romania*, Oxford University Press, USA, 2007, 288p. + traducerea în limba română: Stan Lavinia, Turcescu Lucian, *Religie și politică în România postcomunistă*, București, Curtea Veche, 2010, 430 p.

Stavrou, Theofanis G., Reviewed Work: *Orthodox Russia in Crisis: Church and Nation in the Time of Troubles* by Isaiah Gruber, Review by: Theofanis G. Stavrou, în: *Journal of Church and State*, vol. 56, no. 3, 2014, pp. 587–589., www.jstor.org/stable/23923124. Accessed 24 Sept. 2020.

Stăniloae, Dumitru, Pr., „Opinii în legătură cu viitorul Sfânt și Mare Sinod Ortodox”, în *Ortodoxia*, 25 (1973), nr. 3, p. 425-440.

Stransky, Thomas F., Sheerin, John B. (editori), *Ecumenical Documents I: Doing The Truth In Charity. Statements of Pope Paul VI, Popes John Paul I, John Paul II, and the Secretariat for Promoting Christian Unity (1964-1980)*, New York/Ramsey, Paulist Press, 1982;

Strémooukhoff, Dimitri, „Moscow The Third Rome: Sources Of The Doctrine”, în *Speculum*, 28, no. 1 (January 1953), pp. 84-105

Stuttner, Cristoph, Ernst, *Relația alternantă dintre Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericești*, trad. de Mihai Săsăujan, Editura Ars Longa, Iași 1998;

Șelaru, Pr. Sorin, Vlaicu, Pr. Patriciu (editori), *Misiunea sacramentală a Bisericii Ortodoxe în context european*, București, Editura Basilica, 2013;

Șelaru, Sorin-Constantin Pr., „Biroul permanent de reprezentare al Patriarhiei Române pe lângă Instituțiile Europene”, în *Patriarhia Română. Istoric, organizare, activități interne și externe (2007-2017)*, București, Editura Basilica, 2017, p. 517-525.

Șelaru, Sorin-Constantin Pr., „Reprezentanța Patriarhiei Române pe lângă instituțiile Uniunii Europene”, în Ciprian Cămpineanul, Episcop-vicar patriarhal (ed.), *Autocefalie și comuniune. Biserica Ortodoxă Română în dialog și cooperare externă [1885-2010]*, București, Editura Basilica, 2010, p. 481-484;

Șincan, Anca, *Of Middlemen and Intermediaries. State and Church in Communist Romania*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2025, pp. 99-139.

Tanner, Norman, *The Church in Council: Conciliar Movements, Religious Practice and the Papacy from Nicea to Vatican II (International Library of Historical Studies)*, I. B. Tauris, 2011, 265p.

Tătaru-Cazaban, Bogdan, Banciu, Mihail-Constantin, *Romania e Santa Sede : venticinque anni di rapporti diplomatici (1990-2015)*, Libreria editrice vaticana, Vatican, 2015, 170p.

The Papacy in the Modern World: A Political History, London, Reaktion Books, 2014 ș.a.

Tishkov, Valery, „The Russian World. Changing Meanings and Strategies”, in *Carnegie Endowment for International Peace*, no. 95 (August 2008);

Tismăneanu, Vladimir, „What Was National Stalinism?”, în *The Oxford Handbook of Postwar European History*, Oxford, Oxford University Press, 2012, p. 462 ș.u.

Topolski, Jerzy, *Methodology of History*, Boston-USA, Warsaw-Poland, D. Reidel Publishing Company, Pwn – Polish Scientific Publishers, 1976;

Toropova, Maria (ed.), *Rethinking the Religious Factor in Foreign Policy*, Springer VS, 2022, pp. 1-16.

Tsakonas, Demetrios Gr., *A Man sent by God. The Life of Patriarch Athenagoras of Constantinople*, Brookline, Massachusetts, Holy Cross Orthodox Press, 1977;

Tsakonas, Demetrios, *A Man Sent by God. The Life of Patriarch Athenagoras of Constantinople*, Brookline, Massachusetts, Holy Cross Orthodox Press, 1977, pp. 31-64.

Van Herpen M. H., *Putin's Propaganda Machine. Soft Power and Russian Foreign Policy*, Lanham: Rowman & Littlefield 2016.

Vasile, Cristian (ed.), *Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist 1945-1989. Documente și mărturii*, Iași, Editura Polirom, 2003;

Vasile, Cristian, „Atitudini ale clericilor ortodocși și catolici față de URSS și față de regimul de tip sovietic (1944-1948)”, în Ovidiu Bozgan (ed.), *Biserică, Putere, Societate...*, pp. 155-181

Vasile, Cristian, „Biserica Română Unită și principalele transformări politice din România secolului XX. Câteva considerații privind relațiile dintre greco-catolici și ortodocși”, în: Marian Pătru (coord.), *Schimbări politice și atitudini eclesiale. Studii de istorie a Bisericii din România în secolul XX*, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2022, pp. 121-137;

Vasile, Cristian, „The Orthodox Factor in the Foreign Policy of Post-Communist Romania”, în Maria Toropova (ed.) *Rethinking the Religious Factor in Foreign Policy*, 2022, p. 105-128

Vasile, Cristian, *Biserica Ortodoxa Romana in primul deceniu comunist (1945-1959)*, Ed. Curtea Veche, 2005, 296p.

Vasile, Cristian, *Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, București, Editura Litera, 2023;

Vasile, Cristian, *Politicile culturale comuniste în timpul regimului Gheorghiu-Dej*, București, Ed. Humanitas, 2011, 341p.

Vasileios, Archimandrite, *Apropos of the Great Council of the Orthodox Church*, Mt Athos Series, no. 26, trans. Elizabeth Theokritoff, Montreal: Alexander Press, 2016;

Vasiljevic, M. (Bishop of Western America), *Diary of the Council. Reflections from the Holy and Great Council at the Orthodox Academy in Crete, June 17-26, 2016*, SVS Press, Los Angeles, 2016, 144p.

Velimirovici, Felician, *Istorie și istorici în România comunistă (1948-1989)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, p. 27.

Viscuso, Patrick, *A Quest For Reform of the Orthodox Church: The 1923 Pan-Orthodox Congress, An Analysis and Translation of Its Acts and Decisions*, Berkeley: InterOrthodox Press, Patriarch Athenagoras Orthodox Institute, 2006;

Vlad, Constantin, *Istoria diplomației. Secolul XX*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2014, 784p.

Vladimirovici Bartenev, Grigori, „Vzaimodeistvie sotrudnikov Soveta po delam RPTs i organov gosbezopasnosti v period 1943-1953 gg.” („Interacțiunea dintre personalul CABOR și agențiile de securitate ale statului în perioada 1943-1953”), în: *Vestnik PSTGU*, Seria II: *Istoriia. Istoriia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi*, 2022, Vyp. 104, C, pp. 108-121.

Vlădescu, Ion-Dragoș, „Autocephaly under Siege: The Romanian Orthodox Church between Canonical Tradition and Political Reconfiguration in Postwar Europe [1945-1947]”), în revista *Journal of Romanian Literary Studies*, nr. 42/2025 (în curs de apariție);

Walker, Christopher, Ludwig, Jessica, *From „Soft Power” to „Sharp Power”: Rising Authoritarian Influence in the Democratic World*, National Endowment for Democracy (NED) și International Forum for Democratic Studies, 2017, p. 6.

Warhola, James W., Reviewed Work: *Believing in Russia: Religious Policy After Communism – by Geraldine Fagan*. New York: Routledge: Taylor and Francis Group, în: *Journal of Church and State*, vol. 56, no. 4, 2014, pp. 776–778., www.jstor.org/stable/24708416. Accessed 24 Sept. 2020.

Warren, John, *Elisabeta I: religia și politica externă*, Editura ALL, 2000.

Wilsey, John D., *God's Cold Warrior: The Life and Faith of John Foster Dulles*, Grand Rapids, Michigan, Wm.B. Eerdmans Publishing Co., 2021 (în special capitolul 7);

Wiltgen, Ralph, *The Inside Story of Vatican II: A Firsthand Account of the Council's Inner Workings*, TAN Books, Year: 2014, 297p.

Yannaras, Christos, *A note on Political Theology*, Los Angeles, CA: Sebastian Press and Indiktos, 1983

Yannaras, Christos, *Πολιτιστική Διπλωματία. Προθεωρία ελληνικού σχεδιασμού* (*Cultural Diplomacy: A Theory of Greek Planning*), Athens, Ikaros, 2003.

Zizioulas, I., „Development of Conciliar Structures to the Time of the First Ecumenical Council, The”, în: *Councils and the Ecumenical Movement*, Geneva, 1968, pp. 35-51.

Zizioulas, I., „Esprit communautaire et conciliarité. Premier commentaire”, în: Savas, P. (ed.), *Procès-verbaux du 2 congrès de théologie orthodoxe. Agouridès*, Atene, 1978.

Zub, Alexandru, *Clio sub semnul interogației. Idei, sugestii, figuri*, Iași, Editura Polirom, 2006.

V. Resurse online

CIA-RDP82-00457R001800480004-0

(<https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp82-00457r001800480004-0>, accesat în 3 octombrie 2025).

<https://basilica.ro/recunoasterea-autocefaliei-bor-pr-mihail-sasaujan-explicareusita-tratativelor-diplomatice-din-1885/>

<https://berkeleycenter.georgetown.edu/publications/diplomacy-geopolitics-and-global-orthodox-christianity-in-the-twenty-first-century>

<https://electro.nekrasovka.ru/books/6149992/pages/1>

https://shieldandword.mozohin.ru/personnel/2024/karpov_g_g.htm?utm

<https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp82-00457r001800480004-0>

<https://www.mfa.gr/en/foreign-policy/public-diplomacy/religious-diplomacy/>
(accesat în 10 august 2025)

<https://www.nationalmuseum.af.mil/Visit/Museum-Exhibits/FactSheets/Display/Article/195813/douglas-vc-54c-sacred-cow/> (accesat în 4 oct. 2025)

<https://www.orthodoxcouncil.org>

<https://www.orthodoxhistory.org/2019/12/11/ousting-the-ecumenical-patriarch/>

<https://www.vaticannews.va/ro/biserica/news/2025-04/ioan-paul-ii-editorial-tornielli-20-ani-moarte-2025.html>, accesat în 28 iulie 2025

Namee, Matthew, „Ousting the Ecumenical Patriarch: the removal of Maximos V according to CIA records”, 11 decembrie 2019, cf. <https://www.orthodoxhistory.org/2019/12/11/ousting-the-ecumenical-patriarch/> (accesat la 15 septembrie 2025).

Phillips, Andrew, „On the 1948 Orthodox Conference in Moscow” (<https://stbasil.center/2018/06/01/on-1948-conference-in-moscow/>) – accesat în 28.09.2025.

Prodromou, Elizabeth H., *Diplomacy, geopolitics, and global orthodox christianity in the twenty-first century*, Berkley Center for Religion, Peace & World Affairs at Georgetown University, Transatlantic Policy Network On Religion And Diplomacy Policy Brief #5, 2023, p. 13 [<https://berkeleycenter.georgetown.edu/publications/diplomacy-geopolitics-and-global-orthodox-christianity-in-the-twenty-first-century>, accesat în 31 august 2025]